

KÜLLİYEULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Din Sosyolojisinde Katılımcı Gözlem: Türkiye Örneği ve Normatif Bir Çerçeve Önerisi

Muhammed Babacan

Özet

Türkiye’de din sosyolojisi alanyazınındaki saha araştırmalarında nitel yöntemlerin kullanımı artmasına rağmen, bu çalışmaların önemli bir kısmında araştırmacının konumsallığı ve bunun yarattığı epistemolojik gerilimler üzerine yürütülmesi gereken öz-düşünsel tartışmalar yeterince ele alınmamaktadır. Bu çalışmanın temel amacı, katılımcı gözlem tekniğinin uygulanışındaki metodolojik indirgemeciliği ve etik belirsizlikleri; bilgilendirilmiş onam, mahremiyet ve aldatma sorunsalları ekseninde analiz ederek normatif bir çerçeve önermektir. Alandaki mevcut durumu ampirik olarak tespit etmek amacıyla YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından erişilen 35 yüksek lisans ve doktora tezi, nitel doküman incelemesi ile ele alınmış, elde edilen verilerin çözümlenmesinde tematik içerik analizi ve eleştirel söylem analizi yaklaşımları bir arada kullanılmıştır. Bulgular, araştırmacıların "içeriden" olma halini metodolojik prosedürlerden bir muafiyet alanı olarak kurguladıklarını ve tepkisellik (Hawthorne Etkisi) kaygısıyla, mülakatlarda gösterilen onam hassasiyetini gözlem sürecinde terk ettiklerini ortaya koymaktadır. Bu ampirik veriler ışığında çalışma, açık gözlemin etik üstünlüğünü (insan onuruna saygı, aldatmadan kaçınma) ve metodolojik avantajlarını (güvene dayalı ilişkiler kurarak daha derinlikli ve samimi verilere ulaşma potansiyeli) temellendirir. Buna karşılık, gizli gözlemi meşrulaştırmak için öne sürülen temel gerekçeleri, yani kapalı gruplara erişim sağlama ve tepkiselliği en aza indirmeyi, eleştirel bir analize tabi tutar. Çalışmanın bulgularına göre gizli gözlem, bir metodolojik kolaylık veya alternatif değildir. Aksine bu yaklaşım, kamu yararının bireysel mahremiyetten üstün geldiği ve şiddet veya istismar içeren yüksek riskli grupların incelendiği nadir durumlarda, son çare olarak başvurulabilecek istisnai bir yöntem olarak görülmelidir.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Katılımcı Gözlem, Açık Gözlem, Gizli Gözlem, Bilgilendirilmiş Onam.

Sorumlu Yazar

***Dr. Öğr. Üyesi**
Muhammed Babacan

Ankara Sosyal Bilimler
Üniversitesi, İlahiyat
Fakültesi, Din Sosyolojisi
Anabilim Dalı,

Ankara/Türkiye,

E-posta

muhammed.babacan@asbu
.edu.tr

Orcid

0000-0002-8845-4677

Atıf

Babacan, M. (2026). Din
Sosyolojisinde Katılımcı
Gözlem: Türkiye Örneği ve
Normatif Bir Çerçeve
Önerisi, Külliye, 7(2), 152-
178.

DOI:

<https://doi.org/10.48139/aybukulliye.1859909>

Makale Bilgileri

Süreç

Geliş Tarihi: 09.01.2026 | **Kabul Tarihi:** 12.06.2026 | **Yayın Tarihi:** 30.07.2026

Etik Beyan

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur

Çıkar Çatışması

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman

Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans

Yazar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptir ve çalışması CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

KÜLLİYE
ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Participant Observation in Sociology of Religion: The Case of Türkiye and a Proposal for a Normative Framework

Muhammed Babacan

Corresponding author

***Asst. Prof. Dr.**
Muhammed Babacan

Ankara Social Sciences
University, Faculty of
Theology, Department of
Sociology of Religion

Ankara / Türkiye.

E-mail

muhammed.babacan@asbu
.edu.tr

Orcid

0000-0002-8845-4677

Citation

Babacan, M. (2026). Din
Sosyolojisiinde Katılımcı
Gözlem: Türkiye Örneği ve
Normatif Bir Çerçeve
Önerisi, Külliye, 7(2), 152-
178

DOI:

<https://doi.org/10.48139/aybukulliye.1859909>

Abstract

Despite the increasing use of qualitative methods in fieldwork within the sociology of religion literature in Türkiye, a considerable number of these studies fail to adequately engage with the necessary self-reflexive debates regarding researcher positionality and the epistemological tensions it creates. The primary aim of this study is to analyse the methodological reductionism and ethical ambiguities inherent in the application of participant observation, through the lens of informed consent, privacy, and deception, and to propose a normative framework. To empirically determine the current state of the field, 35 master's and doctoral theses accessed from the Council of Higher Education (YÖK) National Thesis Centre database were examined within a qualitative document review framework. The resulting data were evaluated employing a combination of thematic content analysis and critical discourse analysis. The findings reveal that researchers often construct their "insider" status as a realm of exemption from methodological procedures and driven by the anxiety of reactivity (the Hawthorne Effect), abandon the informed consent standards applied in interviews during the observation process. Considering these empirical data, the study substantiates the ethical superiority (respect for human dignity, avoidance of deception) and methodological advantages (the potential to access deeper and more genuine data through trust-based relationships) of overt observation. Conversely, it subjects the principal justifications advanced to legitimise covert observation—namely, gaining access to closed groups and minimising reactivity—to a critical analysis. The findings assert that covert observation is neither a methodological convenience nor a mere alternative. Rather, this approach should be considered an exceptional method, utilised solely as a last resort in rare cases involving high-risk groups (e.g., those entailing violence or abuse) where the public interest clearly outweighs individual privacy

Keywords: Sociology of Religion, Participant Observation, Overt Observation, Covert Observation, Informed Consent.

Article Information

History

Submitted: 09.01.2026 | **Accepted:** 12.06.2026 | **Published:** 30.07.2026

Ethical Statement

Ethical principles have been adhered to during the preparation of this study.

Conflicts of Interest

The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest

Grant Support

No funds, grants, or other support was received.

Copyright & License

Author publishing with the journal retains the copyright to their work
licensed under the CC BY-NC 4.0

Extended Abstract

Qualitative methods and field studies have become increasingly popular within the sociology of religion literature in Türkiye. Despite participant observation being a common research method for studying closed or sensitive religious groups, there have been very few efforts to engage with the self-reflexive debates regarding researcher positionality and the epistemological tensions it creates. This makes it difficult to identify the various challenges facing participant observers. Consequently, this article first reviews how participant observation roles have been conceptualised in recent empirical fieldwork and then draws specific links to the ethical dilemmas of informed consent, privacy, and deception. In doing so, this article brings together key academic debates on methodological reductionism, which have often been bypassed in favour of theoretical confirmation.

The complexities and sensitive nature of religious groups make participant observation particularly useful for studying their practices. However, conducting participant observation also entails challenges. To assess its implications for social research and to empirically map the current state of the field, a qualitative document review was conducted on 35 master's and doctoral theses accessed from the Council of Higher Education (YÖK) database (2010–2025). Employing both thematic content analysis and critical discourse analysis, we examine structural methodological features and deconstruct how researchers legitimise their roles and identity declarations, specifically along the overt/covert continuum.

The analysis reveals several recurring challenges and ambiguities in how participant observation is applied. First, researchers frequently construct their "insider" status or biographical proximity to the field as an exemption from rigorous methodological procedures, reducing observation to a state of simply "being there." This blurs the line between personal memory and verifiable academic data. Second, a distinct procedural double standard is prevalent. While researchers often exhibit high ethical sensitivity by obtaining formal informed consent for interviews, these standards are routinely abandoned during the observation process, relying instead on tacit acceptance.

Discussions of the ways in which different observer positions affect research ethics are crucial. Driven by the anxiety of reactivity (the Hawthorne Effect), researchers frequently normalise covert observation. Rather than treating it as a final resort, remaining undetected is often championed as the ideal method for capturing natural behaviour. This approach, however, prevents verification techniques such as "member checking" and highlights severe breaches of both situational and informational privacy. Researchers often record highly intimate, traumatic, or sensitive moments without explicit consent, occasionally exploiting pre-existing professional roles to gain access.

Far from implying that observer positions are merely technical preferences, we suggest they directly shape the ethical legitimacy of the research. Established social science paradigms dictate that participant observation requires the conscious maintenance of analytical distance. This article substantiates the ethical superiority and methodological advantages of overt observation, arguing that building relationships based on trust and transparency grants access to deeper, more genuine data. Conversely, the principal justifications advanced to legitimise covert observation, namely, gaining access to closed groups and minimising reactivity, require critical scrutiny. Covert observation inherently involves deception, compromising participant autonomy, and risking significant emotional harm upon exposure.

Given the increased interest in empirical fieldwork, it is important that we carefully examine the observer positions available to us. The findings assert that covert observation must not be treated as a methodological convenience or a mere alternative to overcome access barriers. Considering the severe ethical implications, it should be recognised as an exceptional method, utilised solely as a strictly regulated last resort in rare, high-risk cases where public interest unequivocally outweighs individual privacy. Ultimately, this article proposes a normative framework to rectify these methodological gaps, serving as an ethical compass for future researchers navigating the sociology of religion.

Giriş

Din sosyolojisi alanında yürütülen, özellikle kapalı veya hassas grupların dünyasına nüfuz etmeyi amaçlayan saha çalışmaları, araştırmacıyı epistemolojik ve etik bir sınırdan konumlandırır. Söz konusu konumlanış, araştırmacının sahadaki varoluş biçimine odaklanarak katılımcı gözlemin temel ikilemini, yani araştırmacının topluluğa kimliğini açıkça beyan etmesi mi yoksa veri güvenliği adına gizlemesi mi gerektiği sorusunu gündeme getirir. Bu karar, basit bir teknik tercih olmanın ötesinde, araştırmanın etik meşruiyetini, insan onuruna duyulan saygıyı ve üretilen bilginin geçerliliğini doğrudan şekillendiren temel bir metodolojik meseleye dönüşür.

Türkiye'deki din sosyolojisi literatüründe son yıllarda nitel araştırmalara ve saha çalışmalarına yönelik niceliksel bir artış gözlemlenmektedir. Lisansüstü tezler üzerine yapılan çalışmalar, bu yönelimin niceliksel artışına işaret etmekle birlikte, bazı yöntembilimsel sorunların varlığını da ortaya koymaktadır (Çapcıoğlu, 2009; Taştan, 2018; Yalçı, 2025). Bu sorunlar arasında, saha araştırması yürütmenin pratik zorlukları öne çıkmaktadır. Örneğin Selman Yılmaz'ın din sosyolojisi alanında 100 farklı tez üzerine yaptığı analiz, bu tezlerin önemli bir kısmının saha araştırması sırasında karşılaşılan zorluklara ya hiç değinmediğini ya da bu sorunları metodolojik bir tartışma zeminine taşımaktan ziyade yüzeysel bir şekilde aktardığını göstermektedir (Yılmaz, 2017). Bu tabloyu destekler nitelikte, Abdurrahman Yalçı'nın (2025) doktora tezleri üzerine yürüttüğü güncel haritalama çalışması da alandaki ampirikleşme ivmesine rağmen ciddi "raporlama boşlukları" bulunduğunu ve metodolojik şeffaflığın uluslararası standartların gerisinde kaldığını teyit etmektedir. Lisansüstü çalışmalara yönelik bir diğer kapsamlı değerlendirmede Fatma Çakmak (2019), benzer bir yüzeyselliğe dikkat çekerek doktora tezlerinde toplanan nicel verilerin bağlamsal bir analize tabi tutulmaksızın salt bir veri yığını olarak sunulduğunu ve mevcut teorileri doğrulamaya odaklanan bir teorik teyit kolaycılığına kaçıldığını saptamıştır. Benzer şekilde Şaban Erdiç, (2017, s. 191) Cumhuriyet Üniversitesi özelinde yürüttüğü çalışmada, din sosyolojisi tezlerinin konu bakımından zenginleşse de metodolojik ve kuramsal açıdan ciddi sorunlar barındırdığını, araştırmaların anket ve mülakat verilerini sıralayan deskriptif birer sosyografi olmanın ötesine geçemediğini ve bu durumun "yöntemsiz bir bilim ve toplumsuz bir sosyoloji" manzarası ortaya koyduğunu tespit etmiştir. Bu yöntemsel sorunlara eğilen bir diğer araştırmacı Kemaleddin Taş (2010), alanın disiplinlerarası doğasına odaklandığı çalışmada, araştırmacıların teolojik (normatif) refleksler ile sosyolojik (deskriptif) sınırlar arasında yaşadıkları kafa karışıklığının üretilen çalışmaların analitik gücünü zayıflattığını ortaya koymuştur. Metodolojik yetersizlikleri "aktarmacılık" sorunu üzerinden inceleyen Mehmet Cem Şahin (2016) ise araştırmalarda Batılı paradigmaların doğrudan kopyalanmasının, sahadan elde edilen veriler ile kuramsal çerçeve arasındaki epistemik bağın kurulamamasına ve alanda özgün kavramsal üretimlerin engellenmesine yol açtığını belirtmiştir. Batı merkezli yaklaşımların ithal edilmesi sorunu üzerine benzer bir çalışma yapan Abdullah Alperen (2008), sorunun kavramsal boyutuna değinerek sosyolojik terimlerin ve kuramların yerel bağlam dikkate alınmadan doğrudan tercüme

edilmesinin alanda "ortak bir dil" geliştirilmesini engellediğine ve yapısal metodolojik güçlüklerle yol açtığına dikkat çekmiştir. Öte yandan, alandaki bu eleştirel tabloya rağmen, metodolojik çeşitliliğe ve yeniliğe yönelik bir ilgi de kendini göstermektedir. Örneğin, Birsan Banu Okutan, bir yandan din sosyolojisinin yöntemsel inceliklerini genel hatlarıyla şematikleştirme çabasına girerken (Okutan, 2020), diğer yandan göstergebilimin din olgusunu anlamadaki pratik imkânlarını ve metodolojik potansiyelini test eden bir çalışma sunmaktadır (Okutan, 2019). Benzer bir yaklaşımla Mustafa Derviş Dereli (2022), Türkiye bağlamında netnografinin imkanlarını tartışarak alana katkı sağlamaktadır.

Din sosyolojisi literatüründeki genel metodolojik tartışmaların gölgesinde kalan araştırmacı rolü ve etik şeffaflık konuları, alanda henüz sistematik bir tartışma zemini bulamamıştır. Bu çalışmanın temel problemi, Türkiye’de din sosyolojisi kapsamında yapılan saha çalışmalarında, araştırmacının içeriden/dışarıdan konumu ve açık/gizli rolü üzerine yürütülmesi gereken etik-metodolojik tartışmanın ihmal edilmesidir. Bu ihmalin varsayımsal olmaktan öte, sahadaki somut bir gerçekliğe işaret ettiğini ortaya koymak amacıyla, YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanında din sosyolojisi alanındaki akademik üretimin önemli bir kısmını temsil eden tezler üzerinde kapsamlı bir doküman incelemesi gerçekleştirilmiştir. Tarama süreci şu kriterlere göre yapılandırılmıştır: (1) Zaman aralığı olarak 2010–2025 yılları arası belirlenmiş¹; (2) Dizin veya Özet kısımlarında “katılımcı gözlem”, “katılımlı gözlem”, “katılarak gözlem” anahtar kavramları taranmış; (3) Konu başlığı “Din” ve Anabilim Dalı “Din Sosyolojisi” olan; (4) Erişim türü “İzinli” olan yüksek lisans ve doktora tezleri listelenmiştir. Bu filtreleme ve detaylı inceleme sonucunda, araştırmacının merkezinde dini bir grup veya dindarlık pratiğinin yer aldığı ve veri toplama aracı olarak katılımcı gözlemin fiilen kullanıldığı toplam 61 yüksek lisans ve doktora tezi tespit edilmiştir. Ancak bu tezlerden yalnızca 35’i erişim türü “İzinli” olması nedeniyle çalışmamızın kapsamına dahil edilebilmiştir. Tespit edilen 61 tez sayısı, 2010–2025 gibi uzun bir zaman diliminde dahi din sosyolojisi alanında katılımcı gözlem tekniğinin kullanımının niceliksel olarak sınırlı kaldığını ve bu durumun, alandaki nitel araştırma metodolojilerinin gelişim potansiyeli açısından dikkat çekici bir tablo ortaya koyduğunu göstermektedir.

35 tez üzerinde yapılan inceleme, alandaki saha çalışmalarında katılımcı gözlem tekniğinin uygulanış biçimine dair yapısal bir metodolojik sorunsal gündeme getirmektedir. İlgili çalışmaların büyük çoğunluğunda, araştırmacının sahadaki rolüne (içeriden/dışarıdan) ve kimlik beyanına (açık/gizli) dair yürütülmesi gereken tartışmaların ihmal edildiği görülmektedir. Nitekim bu tezlerin metodoloji bölümleri yakından incelendiğinde, mülakat süreçlerinde gösterilen etik hassasiyetin gözlem sürecinde terk edildiği, “zaten orada yaşıyor olmanın” metodolojik bir yetkinlik sayıldığı ve hatta bazı durumlarda geçmiş anıların veri olarak sunulduğu problemli bir görünüm ortaya çıkmaktadır. Bu durum, katılımcı gözlemin epistemolojik sınırları ve etik yükümlülükleri olan bir süreç olarak değil, sadece veri toplamaya yarayan teknik bir araç olarak konumlandırıldığını göstererek literatürdeki teknik indirgemecilik ve etik duyarsızlık sorununa işaret etmektedir.

Bu çalışma, Türkiye’de din sosyolojisi alanında yürütülen araştırmalarda katılımcı gözlem tekniğinin kullanım biçimlerini değerlendirmeyi ve alana özgü metodolojik standartların oluşturulmasına katkı sağlamayı hedeflemektedir. Bu doğrultuda çalışma, nitel araştırma

¹ Türkiye’de İlahiyat ve İslami İlimler fakültelerinin sayısındaki artışa paralel olarak din sosyolojisi alanındaki lisansüstü tez üretiminin 2010’lu yıllarla birlikte en yoğun seviyesine ulaştığını ve nitel saha araştırmalarına yönelik eğilimin belirgin bir ivme kazandığını ortaya koyan literatür (Çakmak, 2019; Erdiç, 2017; Yalçı, 2025) dikkate alınarak alanın güncel yönelimlerini temsil etmesi bakımından zaman aralığı 2010–2025 yılları arası olarak belirlenmiştir.

geleneğine dayanan bir doküman incelemesi olarak kurgulanmıştır. Elde edilen verilerin çözümlenmesinde tematik içerik analizi ve eleştirel söylem analizi yaklaşımları bir arada kullanılmıştır. İçerik analizi; tezlerin tematik dağılımlarını, yöntem bölümlerinin yapısal özelliklerini ve etik prosedürlerin (onam, mahremiyet vb.) raporlanma düzeylerini kategorize etmek için kullanılmıştır. Eleştirel söylem analizi ise araştırmacıların sahadaki rollerini (içeriden/dışarıdan), kimlik beyanlarını (açık/gizli) ve yöntemsel tercihlerini meşrulaştırmak için kurdukları dili, metinlerdeki örtük kabulleri ve bu kabullerin ardındaki epistemolojik gerilimleri yapıbozuma uğratmak amacıyla işe koşulmuştur. Bu ikili metodolojik çerçeve, incelenen tezlerde yalnızca biçimsel olarak "ne söylendiğini" değil, saha pratiklerinin "nasıl meşrulaştırıldığını" ve hangi yöntemsel boşlukları görünmez kıldığını derinlemesine ortaya koymayı mümkün kılmıştır. Bu analitik zemin üzerinden ilerleyen çalışma, iki temel aşamada yapılandırılmıştır. İlk aşamada, araştırma sahasındaki rol tanımlarına ilişkin belirsizliklerin, etik sınırlılıkların ve yöntemsel tutarsızlıkların somut verilerle tespit edilmesi amaçlanmıştır. İkinci aşamada ise katılımcı gözlem tipolojileri, evrensel etik kodları ve araştırmacının etik sorumluluklarını kapsayan normatif bir çerçeve önerisi ortaya konmuştur. Söz konusu çerçeve, tespit edilen bu metodolojik boşlukların giderilmesine katkı sunmayı ve özellikle genç araştırmacılar için somut bir etik referans noktası oluşturmayı hedeflemektedir.

Türkiye'de Din Sosyolojisi Tezlerinde Katılımcı Gözlem Pratikleri

Türkiye'deki din sosyolojisi literatüründe katılımcı gözlemin mevcut durumunu yapısal bir çerçevede sunabilmek amacıyla araştırma kapsamına alınan tezler, öncelikle temel özellikleri ve tematik yönelimleri bağlamında tasnif edilmiştir. Aşağıda yer alan Tablo 1, içerik analizine tabi tutulan bu çalışmaların akademik düzey, tamamlanma yılı, kurumsal köken ve odaklandıkları sosyolojik problematikler açısından bütüncül bir görünümünü sunmaktadır.

Tablo 1: İncelenen Tezlerin Bibliyografik Özellikleri ve Tematik Dağılımı

Tez Kodu	Türü	Yıl	Üniversite	Tema
T1 ²	Y.Lisans	2010	Uludağ Üniv.	Halk Dindarlığı ve Popüler İnanışlar
T2	Y.Lisans	2010	Dokuz Eylül Üniv.	Dini Cemaatler ve YDH ³
T3	Doktora	2012	Erciyes Üniv.	Halk Dindarlığı ve Popüler İnanışlar
T4	Y.Lisans	2012	Ondokuz Mayıs Üniv.	Halk Dindarlığı ve Popüler İnanışlar
T5	Y.Lisans	2013	İnönü Üniv.	Halk Dindarlığı ve Popüler İnanışlar
T6	Y.Lisans	2012	Fırat Üniv.	Modernleşme, Kimlik ve Dönüşüm
T7	Y.Lisans	2014	N. Erbakan Üniv.	Modernleşme, Kimlik ve Dönüşüm
T8	Y.Lisans	2016	Erciyes Üniv.	Dini Cemaatler ve YDH

² Çalışmanın odağı tekil araştırmalar değil, katılımcı gözlem tekniğinin metodolojik uygulama biçimlerini ve sorunlarını tespit etmektir. Bu nedenle incelenen tezlerin künyelerine açıkça yer verilmemiş, her bir tez "T" ibaresi ve bir sıra numarasıyla (T1, T2.. T35) kodlanarak anonimleştirilmiştir.

³ Yeni Dini Hareketler

Din Sosyolojisinde Katılımcı Gözlem: Türkiye Örneği ve Normatif Bir Çerçeve Önerisi

T9	Y.Lisans	2017	Hitit Üniv.	Halk Dindarlığı ve Popüler İnanışlar
T10	Y.Lisans	2018	Erciyes Üniv.	Modernleşme, Kimlik ve Dönüşüm
T11	Doktora	2018	Ankara Üniv.	Modernleşme, Kimlik ve Dönüşüm
T12	Doktora	2019	Erciyes Üniv.	Modernleşme, Kimlik ve Dönüşüm
T13	Y.Lisans	2019	Uludağ Üniv.	Modernleşme, Kimlik ve Dönüşüm
T14	Doktora	2019	Marmara Üniv.	Modernleşme, Kimlik ve Dönüşüm
T15	Y.Lisans	2020	Uludağ Üniv.	Modernleşme, Kimlik ve Dönüşüm
T16	Y.Lisans	2020	İnönü Üniv.	Dini Ritüeller ve Pratikler
T17	Y.Lisans	2020	Ankara Üniv.	Dini Cemaatler ve YDH
T18	Y.Lisans	2020	İstanbul Üniv.	Modernleşme, Kimlik ve Dönüşüm
T19	Y.Lisans	2021	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniv.	Modernleşme, Kimlik ve Dönüşüm
T20	Y.Lisans	2021	İnönü Üniv.	Dini Ritüeller ve Pratikler
T21	Y.Lisans	2021	Marmara Üniv.	Dini Ritüeller ve Pratikler
T22	Doktora	2021	Hitit Üniv.	Modernleşme, Kimlik ve Dönüşüm
T23	Doktora	2021	Ankara Üniv.	Modernleşme, Kimlik ve Dönüşüm
T24	Y.Lisans	2021	Ankara Sosyal Bilimler Üniv.	Modernleşme, Kimlik ve Dönüşüm
T25	Y.Lisans	2022	İnönü Üniv.	Dini Cemaatler ve YDH
T26	Doktora	2022	Erciyes Üniv.	Modernleşme, Kimlik ve Dönüşüm
T27	Y.Lisans	2023	İnönü Üniv.	Halk Dindarlığı ve Popüler İnanışlar
T28	Y.Lisans	2023	Marmara Üniv.	Modernleşme, Kimlik ve Dönüşüm
T29	Doktora	2024	İnönü Üniv.	Dini Cemaatler ve YDH
T30	Doktora	2024	Uludağ Üniv.	Modernleşme, Kimlik ve Dönüşüm
T31	Doktora	2024	Ankara Üniv.	Dini Cemaatler ve YDH
T32	Doktora	2025	Ankara Üniv.	Modernleşme, Kimlik ve Dönüşüm
T33	Y.Lisans	2025	Yüzüncü Yıl Üniv.	Dini Cemaatler ve YDH
T34	Y.Lisans	2025	Kırıkkale Üniv.	Modernleşme, Kimlik ve Dönüşüm
T35	Doktora	2025	Süleyman Demirel Üniv.	Modernleşme, Kimlik ve Dönüşüm

Tablo 1'de sistematik olarak sunulduğu üzere, araştırmanın örneklemini oluşturan tezlerin 23'ü yüksek lisans, 12'si ise doktora düzeyinde hazırlanmış akademik çalışmalardan oluşmaktadır. Tezlerin yıllara göre dağılımı incelendiğinde, 2010-2015 yılları arasında 7 tezin, 2016-2020 yılları

arasında 11 tezin üretildiği, 2021-2025 yıllarını kapsayan son beş yıllık periyotta ise bu sayının 17'ye ulaştığı görülmektedir. Katılımcı gözlem yönteminin kullanıldığı bu çalışmaların kurumsal dağılımına bakıldığında ise tezlerin Türkiye'nin farklı bölgelerindeki çeşitli üniversitelerde yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Ankara Üniversitesi, İnönü Üniversitesi, Erciyes Üniversitesi, Uludağ Üniversitesi ve Marmara Üniversitesi gibi kurumların yanı sıra, farklı illerdeki pek çok üniversitenin de bu alanda veri ürettiği Tablo 1'de görülmektedir.

Araştırma kapsamında incelenen tezlerin yöneldiği temel problemleri görünür kılmak amacıyla sistematik bir tematik tasnif yapılmıştır. Tablo 1'de sunulan bu tema kategorileri, incelenen 35 tezin başlıklarında yer alan nominal kavramlar (medrese, göçmenlik, seyyidlik vb.) veya çalışılan spesifik gruplar (Aleviler, sığınmacılar, dindar kadınlar vb.) üzerinden değil, bu kavramların hangi analitik düzlemde ve hangi sosyolojik problematik çerçevesinde tartışmaya açıldığı temel alınarak oluşturulmuştur. Tasnif sürecinde, tezin odağındaki grup veya olgu "çalışmanın nesnesi" olarak kabul edilmiş ancak sınıflandırma, bu nesnenin eklemelendiği "araştırma problemi" üzerinden gerçekleştirilmiştir. Örneğin, bir çalışmanın başlığında spesifik bir inanç grubunun veya ritüelin adı geçse dahi, eğer yazar bu nesneyi kentsel ayrışma, sınıfsal tabakalaşma veya kuşaklararası kopuş gibi dinamikler üzerinden sorunsallaştırıyorsa söz konusu çalışma yapısal bir dönüşümü işaret eden "Modernleşme, Kimlik ve Dönüşüm" kategorisine dâhil edilmiştir. Bu metodolojik tercih, incelenen tezleri yüzeysel aidiyetler üzerinden değil, çalışmaların teorik ağırlık merkezleri ve sorunsallaştırma biçimleri üzerinden okumayı mümkün kılmıştır. Yapılan bu tasnife göre, katılımcı gözlem içeren 35 tezin yarıdan fazlası (19 tez) doğrudan "Modernleşme, Kimlik ve Dönüşüm" teması etrafında şekillenmiştir. Bu ağırlıklı temayı sırasıyla "Dini Cemaatler ve Yeni Dini Hareketler (YDH)" (7 tez), "Halk Dindarlığı ve Popüler İnanışlar" (6 tez) ve "Dini Ritüeller ve Pratikler" (3 tez) izlemektedir.

İnceleme süreci; bu tezlerin giriş, yöntem ve bulgular bölümlerinin, araştırmacıların sahadaki rollerini nasıl kurguladıkları, etik prosedürleri nasıl işlettikleri ve veriyi nasıl kaydettikleri olmak üzere üç ana ekseninde derinlemesine içerik analizi yapılarak gerçekleştirilmiştir. Yapılan içerik analizi, araştırmacıların yöntemsel tercihlerinde belirli örüntüleri tekrar ettiğini ve sahadaki araştırmacı kimliği ile sosyal çevredeki birey kimliği arasındaki sınırların sıklıkla belirsizleştiğini göstermektedir. Ortaya çıkan bu tematik kategoriler, incelenen tezler genelindeki yaygın metodolojik sorunlara işaret etmekte ve aşağıda tezlerden alınan doğrudan alıntılarla somutlaştırılmaktadır.

Biyografik Konumun Metodolojiye İndirgenmesi

Tezlerin önemli bir kısmında katılımcı gözlem, bir veri toplama tekniği olarak seçilmekten ziyade araştırmacının içinde yaşadığı kültürel ortamın bir parçası olmasının doğal bir sonucu olarak sunulmaktadır. Örneğin T11 kodlu doktora tezinde yer alan; "Araştırmacının yaşantısının tamamına yakını, medrese kültürünün canlılığını sürdürdüğü bölgelerde geçmiş olduğu için etnografik araştırma deseni bu kriterinin karşılandığı düşünülmektedir... araştırmacı, bu kültürün içinde yaşaması ve bir parçası olması yönüyle doğal bir katılımcı gözlemci konumundadır" ifadesi, yöntemsel rolün biyografik konumla eşitlendiği yaklaşımın temsili örneklerinden biridir. Benzer şekilde T7 kodlu yüksek lisans araştırmasında, "Araştırma alanının zaten yaşadığımız ve halen yaşamakta olduğumuz yer olması her türlü gözlemi yapma imkânını bizlere vermiştir" denilerek ikamet durumu metodolojik bir yetkinlik olarak çerçevelenmiştir. T20 kodlu yüksek lisans tezinde ise araştırmacı, "Mevlid-i Nebi mevlitlerine çokça katılmış biri olarak kendi gözlem ve deneyimlerimle de çalışmaya katkı sunulmuştur" diyerek geçmiş kişisel hafızayı araştırma verisi olarak kodlamıştır. Bu ve benzeri pek çok örnek, araştırmacıların sahaya "mesafeli bir gözlemci"

olarak girmek yerine, kendi yaşam deneyimlerini ve üyeliklerini yöntemsel bir avantaja dönüştürme eğiliminde olduklarını göstermektedir. T32 kodlu doktora tezinde ifade edilen "Araştırma sürecinde araştırmacının derneğin bir üyesi olması, uzun zamandır dernek faaliyetlerine katılması, araştırma sürecinde ve gözlemler yapılırken katılımcılar ve dernek üyelerinin doğal davranışlarını etkilemediği görülmüştür" tespiti de bu yaygın eğilimi destekler niteliktedir. Bu durum, araştırmacının kendi öznelliğini nasıl denetlediğine dair öz-düşünsel süreçlerin metne daha şeffaf bir biçimde yansıtılması ihtiyacını belirginleştirmektedir.

Prosedürel Ayrışma: Mülakatta Resmi Onam, Gözlemde Zimni Kabul

Araştırma etiğinin temel taşı olan bilgilendirilmiş onam, katılımcıların sürecin her aşamasından haberdar olmasını gerektirir. Ancak incelenen tezlerde, "mülakat için resmi onam, gözlem için zimni kabul" şeklinde özetlenebilecek ikili bir standardın yaygın olarak benimsendiği görülmektedir.

Pek çok çalışmada (Örn. T16, T24, T32), mülakat aşamasında ses kaydı için izin alındığı, gönüllülük esasının uygulandığı ve hatta yüksek lisans tezi olan T16'da olduğu gibi isim kullanımı için özel onay alındığı titizlikle belirtilmektedir. "Mülakat yaptığımız kişilerden isimlerini açık şekilde kullanma iznini aldığımız için çalışmamızda doğrudan isim soy isim belirttik." Ancak aynı etik hassasiyetin, aynı katılımcılarla paylaşılan sosyal ortamlardaki gözlem süreçlerine yansıtılmaması önemli bir prosedürel boşluğa işaret etmektedir. T32 kodlu doktora tezindeki şu açıklama, sahadaki bu etik boşluğu açıkça göstermektedir. "Görüşmelerin yapıldığı âna kadar da katılımcılar araştırma kapsamında gözlemlendiklerinden ve çalışmaya konu olduklarından haberdar olmamıştır." Benzer şekilde, doktora tezi olan T23'te yer alan "Görüşülen birey kendisiyle görüşme yapıldığını bile çoğu zaman fark etmeyebilir" ifadesiyle, araştırmanın doğal akış içinde gizlenmesi adeta bir başarı ölçütü gibi sunulmuştur. Bu ikili standardı T15 kodlu yüksek lisans tezindeki şu ifade açıkça ortaya koymaktadır: "Gözlem yapma aşamasında kimliğin belirtilme zorunluluğu yokken, mülakat aşamasında görüşmecinin güvenini kazanmış bir aracı tarafından tanıştırılma, mülakat için onay ve kabul edilme tarihi için randevu alma gerekli olmuştur."

Dijital sahada yürütülen bazı tezlerde, sosyal medya paylaşımlarının (Instagram, çevrimiçi sohbetler) "herkesin erişimine açık" olmasının, verilerin akademik metne aktarılma sürecindeki etik sorumlulukları ortadan kaldıran meşrulaştırıcı bir gerekçe gibi sunulduğu tespit edilmiştir. İnternet ortamında herkese açık paylaşımlar yapmanın görülmeye dair bazı ön kabulleri içerdiği aşikârdır, ancak buradaki temel metodolojik sorun, araştırmacıların söz konusu paylaşımları tezlerine yansıtırken kullanıcıların dijital kimliklerini ve bağlamsal mahremiyetlerini nasıl koruduklarına dair etik prosedür sunmamalarıdır. Örneğin, T30 kodlu doktora tezinde araştırmacı "...herkesin erişimine açık bir şekilde sosyal medyada sıklıkla paylaşım yapmaları... bize aynı zamanda gözlem yapma fırsatı vermiştir" diyerek veri toplamayı meşrulaştırmış, ancak kamusal alandan derlenen bu verilerin metne aktarılırken geriye dönük iz sürmeyi engelleyecek şekilde nasıl anonimleştirildiğine dair yöntem bölümünde hiçbir açıklamaya yer vermemiştir. İncelenen bu örnekler, etik prosedürlerin ağırlıklı olarak mülakat süreçlerine indirgenmesi ve çevrimiçi gözlem sahalarının etik denetimin esnemeye açık olduğu bir doğal alan olarak algılanması yönünde bir eğilim olduğuna işaret etmektedir. Dolayısıyla veri toplama teknikleri arasındaki bu asimetric etik yaklaşım, nitel araştırmaların metodolojik meşruiyetini zedeleyebilecek potansiyel bir risk barındırmaktadır.

Zorunluluktan İdeale: Gizli Gözlemin Meşruiyet Zemini

Uluslararası literatürde gizli gözlem, genellikle erişimi zor veya tehlikeli gruplar için son çare olarak başvuru istisnai bir yöntem olarak görülmektedir (Homan, 1980; Lauder, 2003; Pearson, 2009; Podschuweit, 2021). Türkiye'deki tezlerin önemli bir bölümünde ise gizli gözlem veya açık gözlemin tam olarak açıklanmaması, verinin doğallığını sağlamanın temel yolu olarak algılanmaktadır. T6 kodlu yüksek lisans tezinde yapılan tanım, bu algıyı teorik bir zemine oturtmaktadır: "Katılarak gözlemde, gözlemci, gözlenen ile birlikte olup, onlardan biri gibi davranır; ideal olarak onun bir gözlemci olduğu da bilinmez." Bu ifade, gizliliği bir zorunluluk değil, yöntemin ideali olarak sunmaktadır. Daha önce alıntılanan ifadelerde de görüldüğü üzere, katılımcıların gözlemlendiklerinden haberdar edilmemesi (T32) veya süreci doğal bir sohbet sanarak araştırma kapsamında olduklarını fark etmemeleri (T23), literatürdeki önemli bir çıkmaza işaret etmektedir. Bu tutumlar, "tepkisellik" (katılımcıların davranışlarını değiştirmesi) kaygısının, araştırmacıları şeffaflıktan uzaklaştıran ve etik ihlalleri meşrulaştıran temel bir motivasyon olarak kullanıldığını göstermektedir. Oysa incelenen sahalarda (cami cemaatleri, hemşeri dernekleri, halk dindarlığı pratikleri), genel olarak erişimin açık olduğu kamusal veya yarı-kamusal alanlardır. Buna rağmen örtük yaklaşımların sürdürülmesi, katılımcıyla güvene dayalı açık bir ilişki kurma potansiyelini zayıflatmakta ve araştırmayı katılımcının doğal akış içindeki habersizliğine bağımlı kılarak yöntemsel bir sınırlılık oluşturmaktadır.

Saha araştırmalarında araştırmacı kimliğinin gizlenmesi ve şeffaflıktan uzaklaşılması, yalnızca bir etik ihlal sorunsalı değil, aynı zamanda üretilen bilginin geçerliğini ve inandırıcılığını derinden sarsan metodolojik bir zafiyettir. Nitel araştırmalarda yöntemsel titizlik, araştırmacının ürettiği anlatının doğruluğunu "katılımcı teyidi" (member checking) gibi doğrulama prosedürlerini kullanarak test etmesini gerektirir (Creswell, 2013, s. 54). İnandırıcılığın inşasında en kritik strateji olarak kabul edilen yöntem, katılımcı teyididir. John W. Creswell (2013, s. 252) bu süreci şu sözlerle tanımlar: "Bu yaklaşım...anlatının doğruluğunu ve inandırıcılığını yargılayabilmeleri için verileri, analizleri, yorumları ve sonuçları katılımcılara geri götürmeyi içerir." Araştırmacının kimliğini ve amacını gizlediği bir gözlem deseninde ise bulguların teyit edilmesi için sahaya geri dönülmesi veya katılımcının metni okuyarak onaylaması, pratik olarak imkânsız hale gelmektedir. Dolayısıyla, tepkisellik kaygısıyla şeffaflıktan kaçınmak, verinin doğallığını korumaktan ziyade geçerliği doğrulanamayan, katılımcının onayından yoksun ve tamamen araştırmacının tek taraflı varsayımına mahkûm edilmiş zayıf bir bilgi üretimiyle sonuçlanmaktadır.

Anlık Kayıt ile Kültürel Aşinalık Arasındaki Gerilim

Katılımcı gözlemin bilimsel bir veri toplama tekniği olabilmesi, gözlemlerin ne zaman ve nasıl kayıt altına alındığına dair sistematik bir sürece bağlıdır (Emerson vd., 2011). İncelenen tezler, bu konuda iki temel eğilimin varlığını ortaya koymaktadır. Örneklemin bir kısmında, "Gözlemler yapıldıktan hemen sonra not tutularak" (T8) veya "Gerçek ortamda yapılan gözlemler, unutmayı önlemek adına alan notları halinde hemen yazıya geçirilerek kayıt altına alınmıştır" (T26) ifadeleriyle, verinin hemen kaydedildiği belirtilmiştir. T25 kodlu yüksek lisans tezinde ise "tarikat yetkililerinin izni dâhilinde, kamera ile kayıt altına alınmıştır" ifadesiyle kayıt şeffaf bir şekilde ifade edilmiştir. Ancak diğer uçta, özellikle araştırmacının grubun doğal üyesi olduğu çalışmalarda (Örn. T1, T11, T19), veri kayıt sürecinin muğlaklaştığı ve sistematik olmaktan uzaklaştığı görülmektedir. Örneğin T11 kodlu doktora tezinde, "Gözlemler ve izlenimler de bir veri kaynağı olarak kayıt altına alınmıştır" denilse de bunun bir saha günlüğü mü yoksa sonradan hatırlanan anılar mı olduğu net değildir. T1 kodlu yüksek lisans tezinde ise "olayların tekrarı mümkün olmadığı için... defalarca yerinde gözlem metodunu kullandık" şeklinde belirtilmiş ancak bu tekrarların nasıl sistematize

edildiği açıklanmamıştır. Tezlerde görülen "...araştırmacının yaşıntısının tamamına yakını, medrese kültürünün canlılığını sürdürdüğü bölgelerde geçmiş olduğu" (T11) veya "Araştırmacı...2 sene katılımcılarla aynı yerde yaşamış olup onları gözlemlene imkânına sahip olmuştur" (T19) vurguları ise verinin sistematik notlardan ziyade, genel bir kültürel aşinalığa ve araştırmacının kişisel hafızasına dayandığı izlenimini veren yaygın bir problematiğe işaret etmektedir.

Sonuç olarak Türkiye'deki din sosyolojisi tezlerine yönelik gerçekleştirilen doküman incelemesi, katılımcı gözlem tekniğinin, sınırları net çizilmiş sistematik bir yöntem olmaktan ziyade sahada bulunma halini meşrulaştıran esnek bir stratejiye indirgendiğini somut verilerle ortaya koymaktadır. Özellikle "doğal gözlemci" kavramsallaştırması üzerinden kurulan meşruiyet zemini ve mülakat/gözlem arasındaki etik ayrışma, alanda ciddi bir metodolojik standartlaşma sorununa işaret etmektedir. Ancak bu tespitler, çalışmanın nihai durağı değil, geliştirilmek istenen çözümün gerekçesidir. Buradan hareketle çalışmanın temel gayesi, din sosyolojisi alanındaki araştırmacılara, bilhassa metodolojik tercihlerin başındaki genç akademisyenlere, katılımcı gözlem tekniğinin metodolojik sınırlarına dair normatif bir referans çerçevesi sunmaktır. Bu doğrultuda, takip eden bölümde katılımcı gözlemin normatif çerçevesi ve araştırmacı tipolojileri, açık-gizli gözlem tercihlerinin metodolojik sonuçları ile mahremiyet ve aldatma eksenindeki etik sorumluluklar tartışılarak saha araştırmaları için uygulanabilir ve yol gösterici bir zemin oluşturulacaktır.

Normatif Çerçeve: Sosyal Bilimlerde Katılımcı Gözlem

İncelenen din sosyolojisi tezlerinde tespit edilen metodolojik belirsizliklerin ve rol karmaşasının aksine, sosyal bilimler literatüründe katılımcı gözlem; sınırları, kuralları ve ihlal edilmemesi gereken kırmızı çizgileri olan sistematik bir metodolojidir. Kültürel antropologlar ve sembolik etkileşimci sosyologlar, bu yöntemi doğal bir varoluş halinden ziyade, incelenen sosyal dünyayı keşfetmek, betimlemek ve başkalarına aktarabilmek için benimsenen bilinçli bir strateji olarak geliştirmişlerdir (Li, 2008, s. 101). Ancak Türkiye din sosyolojisi alanındaki çalışmaların büyük çoğunluğunda, katılımcı gözlemin, araştırmacının zaten içinde bulunduğu bir sosyal duruma basitçe dahil olma hali olarak ele alındığı gözlenmektedir. Oysa antropolojinin öncü isimlerinden Bronislaw Malinowski'nin de vurguladığı gibi, etnografin temel amacı, bir "kültüre mensup bireyin bakış açısını, hayatla kurduğu ilişkiyi kavramak, onun kendi dünyasına dair tasavvurunu anlamaktır. İnsanı incelemeli ve onu en derinden ilgilendiren şeyi, yani hayatın onun üzerindeki etkisini araştırmalıyız." (Malinowski, 2014, s. 63). Bu temel hedef, yöntemi sistematik bir arayış olarak konumlandırırken incelenen tezlerin kayda değer bir kısmında, bu sistematik bilgi üretme sürecinden ziyade araştırmacının saha ile olan kendiliğinden gelişen ilişkisine öncelik verildiği görülmektedir.

Katılımcı gözlem sürecinde araştırmacı, bireylerin davranışlarını gözlemlemenin ötesine geçerek grup üyelerinin kendi aralarındaki diyaloglarını ve tartışmalarını dinler, bazen de pasif rolden çıkarak onlarla sohbet eder (bk. Bowen, 1993; Göle, 2019; Mahmood, 2011; Secor, 2002). Bu derinlemesine etkileşim, etnografların yalnızca resmi dili değil, aynı zamanda bir kültüre özgü argo, deyimler ve kavramların özel anlamlarını da öğrenmesini sağlar (Tedlock, 1991, s. 70). Sosyolojinin aile veya göç gibi farklı alt dallarında yürütülen saha araştırmalarında yaygın olarak başvuru mülakat ve katılımcı gözlem gibi nitel araştırma teknikleri, dinin toplumsal tezahürlerini anlamada sundukları imkânlar nedeniyle din sosyolojisi alanında da yoğun bir şekilde benimsenmektedir (Okutan, 2020, s. 930). Özellikle bu iki yöntemin birbirini tamamlayıcı işlevine dikkat çeken Adil Çiftçi (2004, s. 142), "katılımcı gözlem ile birleştirilen derin mülakat" deseninin, "bireyin gündelik hayatının değilmedikçe gizli kalıp belki asla dışa vurmayacak en sorunlu bölgelerinin açığa çıkarılmasında" vazgeçilmez olduğunu vurgular. Ne var ki, araştırma kapsamında incelenen ve katılımcı gözlem

tekniklerini kullanan din sosyolojisi tezlerinin önemli bir kısmında bu yöntem teknik olarak belirtilse de derinlemesine etkileşimin ve kültürel dilin öğrenilmesinin bir metodolojik strateji olarak nasıl inşa edildiği detaylandırılmamıştır. Araştırmacının zaten içeriden bir konumda olması veya sahaya aidiyet hissetmesi, çoğu zaman bu metodolojik inşanın yerini almakta ve araştırmacının "Biyografik Konumun Metodolojiye İndirgenmesi" sorununu derinleştirmektedir.

Dini çalışmalar bağlamında, özellikle yaşanan dinler ve bu kapsamda incelenen dini cemaatler, halk dindarlığı, yeni dini hareketler, göç ve diaspora, azınlık dinleri ve grupları, din temelli ayrımcılık, toplumsal cinsiyet dinamikleri, gündelik kimlik performansları, tüketim kültürü, kutsal mekân pratikleri, dijital din, çevrimiçi topluluklar ve afet sonrası kriz anları gibi dinamikleri anlamada katılımcı gözlem, yalnızca mülakatlara dayanan yöntemlere kıyasla önemli bir potansiyel sunar. Ayrıca, dini davranışların ve etkileşimlerin, kutsal mekanlardaki ritüellerden çevrimiçi platformlardaki cemaat oluşumlarına kadar meydana geldiği özgün bağlamlara duyarlılığı artırarak bu fenomenlerin zamansal ve durumsal akış içinde nasıl şekillendiğini ortaya koyar (Bryman, 2012, s. 493-494). Bu teorik potansiyel, T22 kodlu doktora tezinde din değiştirme süreçlerinin, T25 kodlu yüksek lisans çalışmasında kapalı bir grubun iç dinamiklerinin veya T31 numaralı doktora tezinde çevrimiçi ritüellerin incelenmesinde katılımcı gözlemin analitik gücünü açıkça göstermektedir. Ancak, T27 kodlu yüksek lisans tezinde ve T29 numaralı doktora çalışmasında olduğu gibi, katılımcı gözlem diğer yöntemlerle birlikte zikredilse de bu derinlemesine anlama potansiyelinin saha pratiğine ne ölçüde yansıdığı ve bulguları nasıl şekillendirdiği genellikle eksik kalmaktadır.

Katılımcı gözlem, sosyal gerçekliği ilk elden ve aracısız bir şekilde anlama imkânı sunmasıyla sosyal bilimler metodolojisinde özel bir yere sahiptir. Bu yöntem, anket gibi dolaylı ve mesafeli tekniklerin aksine, insan eylemini kendi doğal bağlamında birinci elden tecrübe etme imkânı sunarak araştırmacıyı sosyal gerçeklikle doğrudan bir temas noktasına getirir. Bu sayede araştırmacı, örneğin bir karizmatik liderin veya yerleşik bir dini cemaatin kamusal söylemiyle gündelik pratikleri arasındaki gerilimleri, resmi hiyerarşinin ardındaki gayri resmi güç ağlarını veya yerleşik doktrinlerden sapan örtük inanç sistemlerini açığa çıkarma olanağı bulur (bk. Luhrmann, 2012). Dolayısıyla, bu tür kapalı grupların karmaşık ve çoğu zaman kasıtlı olarak gizlenen iç dünyalarına dair keşfimiz, büyük ölçüde katılımcı gözlemin sağladığı erişim imkanına dayanmaktadır (Bryman, 1989, s. 118).

Katılımcı gözlemdeki araştırmacı rolünü sınıflandırmaya yönelik alanyazında farklı yaklaşımlar mevcuttur. Bu konudaki en temel ve yaygın kabul gören yaklaşım, Raymond L. Gold (1958) ve Buford H. Junker (1960) tarafından geliştirilen dördümlü tipolojidir. Bu tipoloji, araştırmacının rolünü katılım ve kimliğin açıklığı bakımından dört ana kategoriye ayırır. Sınıflandırmanın bir ucunda, araştırmacının sosyal ortama hiç karışmadığı "tam gözlemci" rolü bulunur. Diğer uçta ise araştırmacının kimliğini tamamen gizleyerek grubun sıradan bir üyesi gibi hareket ettiği "tam katılımcı" rolü yer alır. Ancak literatürde tanımlanan bu "tam katılımcı" rolü, Türkiye'deki örneklerde rastlanan "araştırmacı kimliğini unutarak topluluğun içinde kaybolma" halinden farklıdır. Gold'a göre bu rol, bilinçli bir metodolojik tercihtir ve araştırmacının toplulukla özdeşleşerek analitik mesafeyi yitirmesi riskini barındırır. Bu iki uç arasında ise iki ara rol tanımlanır: İlki, araştırmacının kimliğinin bilindiği ancak katılımın sınırlı tutulduğu, önceliğin gözlem yapmaya verildiği "gözlemci olarak katılımcı" rolüdür. İkincisi ise yine araştırmacı kimliğinin açık olduğu fakat bu kez önceliğin grubun etkinliklerine derinlemesine katılmaya verildiği ve gözlemin bu katılım üzerinden yürütüldüğü "katılımcı olarak gözlemci" rolüdür. Etnografik çalışmalarda en sık benimsenen bu roller ve sınırları, araştırmacıya sahadaki konumunu hatırlatan temel bir referans noktası niteliğindedir (bk. Gold, 1958; Junker, 1960). Din sosyolojisi alanındaki pek çok tezde (örneğin T3, T21,

T24, T26, T28, T29, T31, T32), saha ile doğal veya önceden var olan bir ilişkiye sahip araştırmacılar, Gold ve Junker'ın tipolojilerinin sağladığı analitik mesafeyi sıklıkla göz ardı etmiştir. İncelenen tezlerde araştırmacıların grubun bir üyesi veya içeriden biri olmaları, hangi rolün üstlenildiğine ve bu rolün analitik süreci nasıl etkilediğine dair yürütülmesi gereken öz-düşünsel tartışmaların metne yansımaları engellenmiş görünmektedir. Bu durum, katılımcı gözlemin araştırmacı kimliğinin titizlikle yönetildiği metodolojik bir stratejiden ziyade salt veri toplamaya yarayan mekanik bir teknik olarak algılandığına işaret etmektedir.

Rol tipolojilerini farklı bir açıdan ele alan Alan Bryman'ın "gizli", "açık" ve "dolaylı" katılımcı gözlem tasnifi, analitik odağı doğrudan araştırmacı kimliğinin şeffaflığı meselesine kaydırarak tartışmayı farklı bir boyuta taşır. Bu çerçevede özellikle "dolaylı katılımcı gözlem" kavramsallaştırması, araştırmacının incelenen grup içinde resmi bir role sahip olmaksızın, ancak kimliği tüm aktörlerce bilinir bir misafir statüsüyle sahada bulunduğu senaryoları tanımlayarak mevcut tipolojilerden ayrılır (Bryman, 1989, s. 119). Buna göre, dini gruplar da dahil olmak üzere pek çok katılımcı gözlem çalışması, sosyal antropologların geliştirdiği bu gözlem modelini takip etmektedir.

Katılımcı gözlemcinin benimsediği rollerin ötesinde, araştırmacının sahaya nasıl erişim sağladığı ve katılımcılara kendisini nasıl tanıttığı da kritik bir konudur. Bu durum, özellikle dini olgular gibi hassas alanlarda hem metodolojik hem de etik tartışmaların merkezinde yer alır. Bu tartışma, özünde iki yaklaşıma odaklanır: araştırmacının niyetini açıkça beyan ettiği açık gözlem ve kimliğini gizlediği gizli gözlem. Hangi yöntemin seçileceği kararı, kaçınılmaz olarak bir dizi temel etik sorumluluğu gündeme taşır. Bunlar arasında bilgilendirilmiş onam alma zorunluluğu, mahremiyete saygı, gizli gözlemin doğasındaki aldatma unsurunun ahlaki sorunları ve katılımcıları potansiyel zararlardan koruma ilkesi yer alır. Bu nedenle, dini gruplarla yürütülecek bir çalışma planlanırken atılacak ilk adım, açık ve gizli stratejilerin dini bağlamdaki avantajlarını, dezavantajlarını ve en önemlisi barındırdığı ciddi etik riskleri derinlemesine analiz etmektir. Bu temel analiz, ardından daha geniş etik ikilemleri ve araştırmacının sorumluluklarını ele almak için sağlam bir zemin oluşturur.

Dini Çalışmalarda Katılımcı Gözlem Stratejileri: Açık ve Gizli Yaklaşımlar

Açık Katılımcı Gözlem

Açık gözlem, katılımcıların araştırmacının kimliğinin ve amacının farkında olduğu ve bu etkileşimin doğasında bulunan çıkar alışverişine bilgilendirilmiş onam sağladığı bir araştırma desendir (Lindlof & Taylor, 2002, s. 147; Uldam & McCurdy, 2013, s. 48; Van Deventer, 2009, s. 946). Açık gözlem rolünde araştırmacı, gözlemlendiği grubun veya ortamın bir parçası olur ve etkinliklere iştirak eder, ancak temel amacı gözlem yapmaktır ve bu niyetini en başından katılımcılarla paylaşır. Ancak bu rol, basit bir katılımın ötesinde, doğası gereği karmaşık bir denge arayışını zorunlu kılar. Özellikle dini çalışmalar alanında bu, bir yandan grubun inanç sistemini ve anlam dünyasını kavrayabilmek için empatik bir yakınlık kurmayı, diğer yandan ise analitik mesafeyi yitirme ve aşırı özdeşleşme tehlikesini bertaraf etmek için marjinal bir konumu korumayı gerektirir. Araştırmacı, bu sayede hem içeriden hem de dışarıdan bir bakış açısını benimseyen özel bir konumda yer alır. İşte bu konum, ona grubun kutsalına ve ritüellerine dair içsel deneyimi dışarıdan bir gözün sosyolojik sorgulamalarıyla birleştirme ve özgün analizler üretme imkânı sunar. Bu süreçte araştırmacı, entelektüel olarak aşinalık ve yabancılık, sosyal olarak ise yabancı ve arkadaş arasında dengede olmalıdır. Dolayısıyla dini alan üzerine çalışan bir etnograf, tipik olarak bir "marjinal yerli"dir (Hammersley & Atkinson, 2007, s. 88-89). Çünkü bu konum, araştırmacının grup tarafından nasıl algılanacağını ve içeriden/dışarıdan olma durumunu doğrudan şekillendirir.

Etnograflar, tarihsel olarak hem açık hem de gizli gözlemi kullanmış olsalar da günümüzde ağırlıklı olarak açık gözlemi kullanmaktadırlar. Araştırmacının açık gözlemi tercih etmesinin hem etik hem de pragmatik temelleri vardır. Gizli gözleme ilişkin etik tartışmalar, araştırmacılar için daima merkezi bir mesele olmuştur (Bryman, 2012, s. 235; Harvey, 2011, s. 435). Örneğin Matthew Guest, Birleşik Krallık'taki "alternatif ibadet" adı verilen dini bir hareketi incelediği saha araştırmasını, etik nedenlerle ve araştırma niyetleri konusunda dürüst olmak için açık gözlemle yürütmeyi tercih etmiştir. Guest, araştırmacının kimliğini ve amacını gizlememesini temel bir etik ilke olarak görmüştür (Guest, 2002, s. 42). Bu, araştırmacının katılımcıları manipüle etmediği veya aldatmadığı anlamına gelir (Spicker, 2011, s. 121-122). Pragmatik açıdan değerlendirildiğinde ise katılımcıların güvenini kazanmaya yardımcı olur (Guest, 2002). Bu güvenin inşası o kadar merkezidir ki, birçok araştırmacı gizli yöntemlerin çoğu zaman gereksiz olduğunu ve aynı hedeflere açık yöntemlerle ulaşılabileceğini savunur. Onlara göre başarının anahtarı, karmaşık aldatmacalar veya rol yapma çabaları değil, araştırmacının kimliğini ve amacını net bir şekilde ortaya koyarak grup tarafından güvenilir biri olarak kabul edilmektir (Bulmer, 1980, s. 64; McCurdy & Uldam, 2014, s. 46; Strudwick, 2019, s. 186). Güvenle birlikte katılımcılar, araştırmacının sorularını daha derinlemesine düşünmeye, görüşlerini ve kişisel deneyimlerini daha cesurca paylaşmaya istekli olabilirler. Özellikle dini bağlamlarda bu güven, araştırmacıya birçok spesifik avantaj sağlar. Örneğin, dini bir grubun liderinden ve üyelerinden resmi izin almayı kolaylaştırır, kutsal metinlere, mekânlara veya ritüellere erişim imkânı sunar ve güvene dayalı uzun vadeli ilişkilerin temelini atarak daha derin ve nitelikli veriye ulaşmayı mümkün kılar (McCurdy & Uldam, 2014, s. 76; Plows, 2002, s. 46). Açık gözlemin bu etik ve pragmatik temellerine, özellikle de katılımcıların bilgilendirilmiş onamına veya araştırmacının kimliğini ve amacını açıkça beyan etme sürecine, ilişkin detaylı bir açıklama incelenen tezlerin büyük bir kısmında bulunmamaktadır. Bu durum, akademik literatürde açık gözlemin temel taşı olan güven ve şeffaflık ilkelerinin saha pratiğindeki uygulanışına dair yaygın bir raporlama boşluğu yaratmaktadır.

Açık gözlemin en zorlu ve kritik adımı, araştırma problemiyle ilgili sosyal ortama erişim sağlamaktır (Bryman, 2012, s. 433). İncelenmesi hedeflenen dini hareketler, cemaatler veya tarikatlar gibi gruplar, genellikle sosyolojik alanyazında kapalı ya da kamusal olmayan ortamlar olarak nitelendirilir (Bell, 1969, s. 417-418). Bu tür kapalı ortamlara giriş, yalnızca araştırmacının niyetini beyan etmesiyle gerçekleşmez. Van Maanen ve Kolb'un belirttiği gibi bu süreç, "stratejik planlama, sıkı çalışma ve şansın bir kombinasyonunu" gerektirir (Van Maanen & Kolb, 1982). Araştırmacılar bu süreçte, genellikle grubun liderleri veya yöneticileri gibi erişim üzerinde resmi yetkisi bulunan eşik bekçileri (gatekeepers) ile müzakere etmek zorundadır. Eşik bekçilerini ikna etmek, projenin amaç ve yöntemlerini şeffaf bir şekilde sunmayı ve olası endişeleri gidermeyi içerir. Bunun yanı sıra, araştırmacının içeriden birinin desteğini alması, yani kendisine kefil olacak bir sponsor bulması, erişim sürecini büyük ölçüde kolaylaştırabilir (Bryman, 2012, s. 434-436). Söz gelimi, T25 (Kesnizanî Tarikatı) ve T33 (Tevhid ve Sünnet Cemaati) kodlu yüksek lisans tezleri gibi kapalı dini grupları konu alan çalışmalarda, araştırmacıların bu tür oluşumlara erişim süreçlerini ve eşik bekçileriyle olan müzakerelerini ne ölçüde detaylandırıdıkları, metodolojik şeffaflık açısından kayda değerdir. Özellikle T25'te erişimin karmaşıklığı ve sponsor/aracı kullanma zorunluluğu daha belirgin bir şekilde ortaya konurken, diğer çalışmalarda bu süreç yüzeysel bir anlatımla geçirtilmiştir.

Eşik bekçilerinden izin alarak bir ortama girilmiş olması, erişim mücadelesinin sona erdiği anlamına gelmez. Aksine, erişim sürekli devam eden müzakereye dayalı bir faaliyettir (Bryman, 2012, s. 439). Özellikle hiyerarşik veya dış dünyaya karşı şüpheli olan dini gruplarda, üyeler araştırmacıyı casus ya da istihbarat görevlisi görerek ona şüphayle yaklaşabilir. Genellikle bu tür

şüpheler temas arttıkça hızla dağılsa da bu her zaman geçerli bir durum değildir. Bazen, araştırmacının doğası gereği, bu tür etiketlerden uzaklaşmak zor olabilir (Hammersley & Atkinson, 2007, s. 63). Bu etiketlenme riski, dini gruplarda araştırmacının yanlış konumlandırılmasına neden olabilir. Örneğin, araştırmacı bir yandan dinlerine kazandırılması gereken potansiyel bir hedef olarak görülürken, diğer yandan şüpheli bir yabancı olarak görülebilir. Bu güvensizlik, grup üyelerinin araştırmacıya karşı ya ideal bir imaj sunmasına ya da savunmacı bir tavırla içlerine kapanmasına yol açar. Bu nedenle araştırmacının, grup üyelerinin nezdinde bireysel olarak kabul görmesi ve güvenilirliğini kanıtlaması gerekir ki bu da genellikle bir dizi gayri resmi sınamadan geçmesini zorunlu kılar (Bryman, 2012, s. 440). Erişimin bu bireysel ve müzakereye dayalı yönü başarıyla yönetilse bile, araştırmacı bu kez grubun kolektif yapısından ve pratiklerinden kaynaklanan daha yapısal sorunlarla yüzleşmek durumunda kalır. Grupların akışkan doğası ve kalabalık grup ortamı, tüm üyelerden bilgilendirilmiş onam almanın neredeyse imkânsız bir görev olacağı anlamına gelir. Öyle ki, araştırmacının her bir etkinlikte araştırması hakkında duyuru yapması, üyeler arasında araştırmacının dışlanmasına neden olabilecek hararetli bir tartışmayı tetikleyebilir. Bu soruna bir çözüm olarak bazı araştırmacılar, kimliklerini genel bir duyuruyla değil, her üyeye birebir temas anında belirtme stratejisini kullanır. Bu yaklaşım, araştırmacının varlığına yönelik olası kolektif bir itirazın önüne geçerken, aynı zamanda onamın sahanın pratik gerçekleriyle nasıl dengelendiğini gösteren bir örnek teşkil eder (McCurdy & Uldam, 2014, s. 46).

Denge kurma çabası, en belirgin şekilde, açık gözlemin temel taşı olan not alma eyleminde somutlaşır. İnsan hafızasının zayıflıkları nedeniyle, etnograflar gözlemlerine dayanarak not almak zorundadır (Bryman, 2012, s. 447). Gizli gözlemde olduğu gibi açık gözlemde de not almak her zaman mümkün ve kolay değildir. Araştırmacının katılımcıların gözü önünde elinde bir not defteri ve kalemle dolaşması ve sürekli olarak not tutması, bir yandan rolünün şeffaflığını pekiştirse de diğer yandan ortamın doğallığını bozarak sosyal etkileşimi sekteye uğratma ve katılımcıları tehdit altında hissettirerek davranışlarını yapaylaştırma riski taşır (Bryman, 2012, s. 143; Hammersley & Atkinson, 2007, s. 448). Bu ikilem, etnografları sıklıkla ikili bir strateji benimsemeye yöneltir. Saha içerisinde, sosyal akışa müdahale etmemek adına yalnızca anahtar kelimelerden ve kısa hatırlatıcılardan oluşan üstü kapalı notlar tutmak ve gözlem ortamından ayrıldıktan hemen sonra, hafıza henüz tazeyken bu notları temel alarak kapsamlı alan günlüğüne aktarmak (Bryman, 2012, s. 110; Emerson vd., 2011, s. 40; Lofland vd., 2005, s. 450-451). Bu yaklaşım, araştırmacının veri toplama gerekliliği ile grubun sosyal dinamiklerine uyum sağlama zorunluluğu arasında hassas bir denge kurma çabasını yansıtır. Ancak bazı durumlarda bu dengeyi kurmak imkânsız hale gelir veya araştırmacının doğallığını feda etmeyi gerektirir. İşte bu noktada bazı araştırmacılar, gözlemci rolünün yarattığı bu gerilimi tamamen ortadan kaldırmak için kimliklerini tamamen gizlemeye başvurur. İncelenen tezlerin çoğunda, katılımcı gözlem sırasında not alma pratiğinin nasıl yürütüldüğüne dair metodolojik bir detay sunulmamıştır. Bu durum, araştırmacıların saha notlarını ne zaman ve nasıl aldıkları ve bu notların sahanın doğallığı üzerindeki potansiyel etkilerini nasıl yönettikleri konusundaki belirsizliği korumaktadır. Dolayısıyla, teorik olarak bu bölümün merkezinde yer alan "ikili strateji" ve "denge kurma çabası"nın, ampirik çalışmalarda sıklıkla göz ardı edilebildiği görülmektedir.

Gizli Katılımcı Gözlem

Gizli katılımcı gözlem, araştırmacının gerçek kimliğini ve amacını gizlediği bir yöntemdir (Bulmer, 1982, s. 252; Spicker, 2011, s. 118; Uldam & McCurdy, 2013, s. 946-948). Bu yaklaşım, özellikle hassas veya radikal grupları anlamada kritik olabilir. Buna modern bir örnek, aşırılıkçılık üzerine çalışan Julia Ebner'in netnografi (bk. Benson, 2014; Okun & Nimrod, 2017) çalışmasıdır. Ebner, sahte dijital profillerle radikal gruplara sızarak bu grupların üyelerini nasıl saflarına kattığını ve sanal

toplulukların gerçek dünyadaki şiddeti nasıl tetiklediğini içeriden anlamayı amaçlamıştır (Ebner, 2021). Bu yöntemde temel ilke, bireylerin aralarında bir araştırmacı olduğunun ve araştırma amacıyla gözlemlendiklerinin farkında olmamasıdır (Marzano, 2018, s. 399-400). Böylesi bir desende, incelenen bireyler bir araştırma sürecine dahil edildiklerini bilmediklerinden, onlara tam anlamıyla katılımcı olarak atıfta bulunmak dahi metodolojik bir sorun teşkil eder. Çünkü bu kişiler sürece aktif olarak katılmıyorlar, sadece yürütülen araştırmanın türüne bağlı olarak doğal ortamlarında tepki veriyorlar veya gözlemleniyorlar (Van Deventer, 2009, s. 49).

Gizli gözlem stratejisinin akademik literatürdeki temel meşruiyet zemini, başka türlü erişilmesi imkânsız olan verilere ulaşma zorunluluğudur (Bulmer, 1982, s. 252; Van Deventer, 2009, s. 49). İncelenen tezlerdeki genel eğilimin aksine, evrensel etik kodlarda gizli gözlem, bir tercih veya kolaylık değil, başka türlü erişilmesi imkânsız olan verilere ulaşmak için başvurulmuş bir zorunluluk halidir. Araştırmacının niyetini saklaması, basitçe verinin doğallığını sağlamak için değil, alanın araştırmaya kapalı olduğu, açık kimliğin ortamı bozacağı veya araştırmacının güvenliğinin tehlikede olduğu istisnai durumlarda meşrulaştırılabilir (Pearson, 2009, s. 243). Bu metodolojik zorunluluğu somutlaştıran bir örnek, Matthew A. Lauder'ın Kanada'daki neo-Nasyonal Sosyalist bir örgüt olan Heritage Front'u incelediği çalışmasıdır. Lauder, gruba başlangıçta açık kimlikle yaklaştığında grubun sadece yüzeysel ve savunmacı tepkiler verdiğini görmüş, bunun üzerine gizli bir kimlikle (grubun ideolojisini benimsemiş bir üye rolüyle) araştırmasını sürdürmüştür. Böylelikle, grubun anti-Semitik mit ve ritüeller gibi dini karakterdeki derin dinamiklerine ulaşabilmiştir. Dolayısıyla Lauder'in deneyimi, aşırılıkçı ve kapalı gruplarda gizli gözlemin, maliyet-fayda analizi yapıldığında meşru ve hatta gerekli bir araç olabileceğini göstermektedir (Lauder, 2003).

Gizli gözlem, doğası gereği dürüst olmama ve etik dışılıkla ilgili şüpheleri beraberinde getirir (Podschatweit, 2021, s. 310). Araştırmacıların insanların davranışlarını onların bilgisi olmadan incelemesi ve hatta sahte bir kimliğe bürünmesi, sosyal bilimlerde on yıllardır süren yoğun bir etik tartışmanın merkezinde yer almaktadır (bk. Bryman, 1989; Cassell, 1982; Del Balso & Alan D., 1997; Homan, 1980; Podschatweit, 2021). Gizli gözlemin beraberinde getirdiği bu etik ikilemler, İngiliz ve Amerikan Sosyoloji Dernekleri ile ESRC gibi kuruluşları, bilgilendirilmiş onam ve katılımcıların anonimliği gibi ilkeleri temel alan etik kodlar ve çerçeveler hazırlamaya yöneltmiştir. Bu çerçeveler, sosyal bilimlerdeki akademik araştırmacıların, temelde bilgilendirilmiş onam, araştırma katılımcılarının anonimliği gibi ilkelere dayanan etik standartlara ve akademinin itibarını zedelemeyecek veya sonraki araştırmacıları tehlikeye atmayacak davranış standartlarına bağlı kalmaları gerektiğini öne sürmektedir (Pearson, 2009, s. 243). Ancak, bu ideal standarda rağmen Matthew A. Lauder'ın çalışmasında olduğu gibi alanyazınında bu yönergelerin esnetilebileceği istisnai durumların altını çizen bir karşı argüman da mevcuttur. Bu nedenle, gizli gözlemin dini çalışmalar gibi hassas alanlarda yarattığı karmaşık tabloyu anlamak, yöntemin doğasında var olan temel etik gerilimleri—bilgilendirilmiş onam, mahremiyet, aldatma ve zarar riski—merkeze alan derinlikli bir incelemeyi zorunlu kılmaktadır.

Gizli Gözlemin Temel Etik İkilemleri ve Sorumlulukları

Bilgilendirilmiş Onam

Sosyal araştırma etiği alanındaki merkezi tartışmalardan biri, belki de en yoğun şekilde müzakere edilen konu olan bilgilendirilmiş onam ilkesi etrafında şekillenmektedir. Bu ilke, temelde, araştırma katılımcılarına bir çalışmaya dahil olup olmama konusunda bilinçli bir karar verebilmeleri için gerekli tüm bilgilerin eksiksiz sunulması gerektiğini ifade eder (Hammersley & Atkinson, 2007). Gizli gözleme yöneltilen temel eleştiri, doğası gereği bu ilkeyi doğrudan ihlal

etmesidir (BSA, 2017). Çünkü bu yöntemde, katılımcılar gözlemlendiklerinden habersiz bırakılır ve böylece araştırma sürecine dahil olma konusunda onam verme haklarından mahrum edilirler (Hammersley & Atkinson, 2007, s. 210). Nitekim Türkiye'deki tezlerde tespit edilen "mülakat için izin alıp, gözlem için almamak" şeklindeki ikili pratik, tam da bu ilkenin ihlali anlamına gelmektedir. Bu bağlamda Michael Del Balso ve Alan D. Lewis, araştırmacının, katılımcı hakları ile araştırmacının sorumlulukları arasında hassas bir denge kurması ve bilgilendirilmiş onamı tüm sosyal araştırmaların vazgeçilmez bir etik temeli olarak görmesi gerektiğini vurgulamıştır (Del Balso & Lewis, 1997, s. 171).

Bilgilendirilmiş onam ilkesinin sahadaki somut ihlalleri, araştırmacının kimliğini bir paravan hikâye (cover story) ardına gizleyerek örneğin yeni bir mühtedi kimliğiyle, kapalı bir dini gruba sızması veya bir vakıfta gönüllü olarak çalışması gibi durumlarda açıkça görülür. Bu tür bir yaklaşım, katılımcıların en mahrem manevi deneyimlerini ve güvenini temelinden istismar eder. İncelenen tezlerde sıkça rastlanan doğallığı koruma savunması, sıklıkla onam talebinin kendisinin araştırma ortamını bozacağı ve örneğin bir zikir ayininin kutsallığına hâlel getireceği gibi, katılımcıları ve ortamı koruma iddiasına dayanır. Ancak bu savunma, daha temel bir etik problemi göz ardı etmektedir. Bu, gizliliğin ifşa olması durumunda ortaya çıkacak olan güven kaybı ve manevi incinme riskinin, onam istemenin yaratacağı potansiyel rahatsızlıktan çok daha yıkıcı olmasıdır. Sonuç olarak bu yaklaşım, "bilmedikleri şey onlara zarar vermez" şeklindeki sorunlu varsayıma dayanarak insanları otonom bireyler yerine manipüle edilebilir veri kaynaklarına indirger ve araştırmacının kendi yarattığı bir etik sorunu yine sorunlu bir yöntemle çözmeye çalıştığı kısır bir döngü yaratır (Herrera, 1999, s. 332-333).

Mutlak şeffaflık idealini sorgulayan karşıt bir akademik alanyazın, bilgilendirilmiş onamın mahremiyeti korumada sihirli bir çözüm olmadığını (Hammersley & Traianou, 2012, s. 116) öne sürerek istisnai durumlarda gizli yöntemin meşruiyetini savunmaktadır. Bu karşı argümanların temelinde, onam ilkesinin sahadaki pratik uygulamasına yönelik ciddi şüpheler yatar. Öncelikle, kamusal alanlarda veya büyük organizasyonlarda her bireyden tek tek onam almanın pratik olarak imkânsız olduğu (Hammersley & Atkinson, 2007, s. 210-211) ve böyle bir ısrarın birçok araştırmayı başlamadan bitireceği (Punch, 1986, s. 36) vurgulanır. Türkiye'deki cami cemaati çalışmalarında bazı araştırmacıların "herkesin erişimine açık alan" gerekçesine sığınmaları da bu argümanın pratik bir yansımasıdır. İkinci olarak, araştırmacının öngörülemez doğası nedeniyle araştırmacıların en başta "neye rıza gösterildiği" sorusunu tam olarak tanımlayamaması, onam sürecini sembolik bir formaliteye dönüştürebilir (Calvey, 2008, s. 907). Son olarak, belki de en önemli eleştiri, araştırmacıların en değerli verilere genellikle koridorlardaki gayri resmi sohbetler gibi planlanmamış anlarda ulaşmasıdır. Bu durum, araştırmacıları etik bir ikilemeyle baş başa bırakır: Sıradan bir insani etkileşimde ortaya çıkan bu değerli veriler, resmi onam alınmadığı için göz ardı mı edilmelidir? İncelenen tezlerde bu ikilemin, genellikle rıza ilkesinin görünmez kılınması yönünde çözüldüğü tespit edilmiştir. Örneğin, T2 kodlu yüksek lisans tezinde araştırmacı, veri toplama sürecini sahada edindiği "Caferî dostları" ile kurduğu kişisel ilişkiler üzerinden kurgulayarak şu ifadeleri kullanmıştır: "Bu sebeple tezin ilgili bölümlerinde, Caferî vatandaşlarımızla aramızda geçen diyaloglara yer vererek, konunun direkt yaşayanların ağızlarından daha iyi anlaşılacağı kanaatine vardım." Bu yaklaşım, dostluk ve güven ilişkisi içerisinde gerçekleşen sıradan bir insani etkileşimin, bireylerin o esnada bir araştırma öznesi olduklarına dair bilinçli bir onamları olmaksızın doğrudan akademik veriye dönüştürülmesinin çarpıcı bir örneğidir. Bu bağlamda Marco

Marzano'nun da belirttiği gibi, araştırmacıların sahada kaçınılmaz olarak bir "izlenim yönetimi"⁴ uygulayarak kimliklerini ve niyetlerini her an mutlak bir şeffaflıkla yansıtamamaları, açık ve gizli gözlem arasındaki sınırların ne denli geçirgen olduğunu gösterir (Marzano, 2022, s. 44).

Cinsiyet temelinde ayrılmış ve dışarıya kapalı dini ortamlarda yürütülen çalışmalarda raporlama pratikleri de benzer bir metodolojik hassasiyet ihtiyacına işaret etmektedir. Örneğin, T8 kodlu tezde "kadın sohbet grupları ve vakıfları" gibi dışarıya kapalı alanlara dâhil olunarak gözlemler yapıldığı ve "gözlemler yapıldıktan hemen sonra not tutularak" verilerin kaydedildiği ifade edilmiştir. Benzer şekilde, Tevhid ve Sünnet Cemaati'ndeki kadınların konumunu inceleyen T33 kodlu çalışmada da veri toplama sürecinin merkezinde katılımcı gözlemin yer aldığı belirtilmiştir. Ancak her iki çalışmada da katılımcıların, kendi aralarındaki bu son derece mahrem ve güvene dayalı etkileşim alanlarında gözlemlendiklerine dair bilgilendirilip bilgilendirilmediklerine veya rıza süreçlerinin nasıl yönetildiğine dair yöntemsel bir detaya yer verilmediği görülmektedir. Gözlem stratejisinin niteliğine (açık veya gizli) ve onam süreçlerine dair bu tür raporlama boşlukları, yalnızca biçimsel bir eksiklik olmanın ötesine geçerek araştırmacı kimliğinin şeffaflığı ve onam ilkesinin gözetilmesi hususlarında ele alınması gereken düşündürücü bir metodolojik sessizlik örneği sunmaktadır.

Mahremiyet

Araştırma etiğinin temel endişelerinden biri olan mahremiyet, en basit tanımıyla bireylerin özel alanlarına müdahale edilmemesi ilkesidir (Spicker, 2011, s. 123). Bu ilke, Ruth R. Faden ve Tom L. Beauchamp'ın tanımıyla, bireye mahremiyetinin korunduğu ve istenmeyen müdahalelere maruz kalmadığı bir faaliyet alanı sağlamayı amaçlar (Faden & Beauchamp, 1986, s. 252). Ancak kavram, zamanla bunun ötesine geçerek bireylerin kendileri hakkındaki bilgilerin dolaşımını aktif olarak kontrol etme hakkı olarak anlaşılmaktadır. Bu ilkenin araştırma etiğindeki yansıması, katılımcıdan elde edilen bilginin nihai kontrolünün yine katılımcıda olduğu ve bu bilginin onun rızası olmaksızın kullanılmasının etik dışı kabul edildiği fikridir (Spicker, 2011, s. 123).

Mahremiyet ilkesi, araştırma sürecindeki anonimliği sağlama ve kimlikleri koruma pratikleriyle kaçınılmaz bir ilişki içerisindedir (van Amstel, 2013, s. 22). Nitekim Britanya Sosyoloji Derneği (BSA), bu konudaki temel sorumlulukları tanımlarken, araştırmacı tarafından katılımcılara sunulan gizlilik ve anonimlik taahhütlerine, çocuk istismarı gibi istisnai ve ağır basan gerekçeler bulunmadığı sürece mutlaka sadık kalınması gerektiğini belirtir. Bu yükümlülük, yalnızca araştırmacının kendisini değil, verilere erişimi olan tüm araştırma ekibini ve meslektaşları da kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Bu etik ilkelerin ihlali, hassas addedilen bireysel bilgilerin kamusal alana taşınması riskini doğurarak katılımcılara zarar verme potansiyeli taşır (BSA, 2017, s. 8). Ancak bazı tezlerde görülen sosyal medya paylaşımlarının veya umuma açık dini sohbetlerin kamusal veri sayılarak izin alınmadan kullanılması, mahremiyetin dijital ve fiziksel uzantılarını göz ardı eden bir yaklaşıma işaret etmektedir. Bu noktada, "içeridenlik" statüsünün ve araştırmacı kimliğinin muğlak bırakıldığı durumsal mahremiyet zafiyetlerinden biri T25 kodlu yüksek lisans tezinde karşımıza çıkmaktadır. Menzil grubu üzerine yapılan bu çalışmada araştırmacı, verilerin "bizzat sahadan hareket ederek içerden gözlem yapan" bir yaklaşımla toplandığını ifade etmiştir. Ancak çalışmada, sadece intisaplı üyelere (müritlere) açık olan hatme, zikir ve vird gibi son derece kapalı ve mahrem dinsel ritüellere "içeriden gözlemci" olarak nasıl nüfuz edildiği detaylandırılmamıştır. Araştırmacının sahaya girerken kimliğini açıkça beyan edip etmediği, gruba

⁴ Bu kavram, bir kişinin başkalarının kendisi hakkında ne düşüneceğini, kendisini nasıl algılayacağını bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde kontrol etme ve yönlendirme çabasını ifade eder.

akademik bir niyetle mi sızdığı yoksa halihazırda cemaatin organik bir mensubu mu olduğu yönündeki bu raporlama sessizliği, metodolojik şeffaflığı zedelemektedir. Zira kapalı bir dini grupta, katılımcıların en mahrem ve cezbe halindeki inanç pratiklerinin, araştırmacının gerçek rolü ve niyeti bilinmeksizin veya içeriden bir mensubiyetin sağladığı doğal erişim güvencesiyle akademik bir veriye dönüştürülmesi; Zahle'nin (2017) vurguladığı durumsal mahremiyetin ve bilgilendirilmiş onam ilkesinin sorunlu bir şekilde aşılması anlamına gelmektedir.

Julie Zahle, katılımcı gözlemdeki potansiyel zararı iki temel ihlal biçimiyle somutlaştırır: İlk olarak, araştırmacının aldatmaca veya haksız bir baskı ile kamusal olmayan bir mekâna erişmesiyle durumsal mahremiyet ihlal edilir. Örneğin, dindar bir aileyi evlerindeki özel ibadet ve gündelik yaşam pratiklerini gözlemlemeye izin vermeleri için aşırı derecede baskı altına almak durumsal mahremiyetin ihlali anlamına gelir. İkinci ve daha temel ihlal ise bu mekânda gözlem yoluyla bireylerin inanç krizleri veya ruhsal deneyimleri gibi kişisel bilgilerinin toplanmasıyla gerçekleşen bilgisel mahremiyet ihlalidir. Zahle'ye göre bu ihlalin gerçekleşmesi için tek koşul, araştırmacının bu eylemi katılımcıların gönüllü onamını almadan yapmış olmasıdır. Bu ayrıma göre, bir araştırmacının camide namaz kılanları izlemesi mekânsal olarak meşru görülse bile, o bireylerin huşu halini veya dua ederkenki duygusal durumlarını kaydetmesi bilgisel mahremiyetin ihlalidir. Dolayısıyla, katılımcılar bir kişinin aralarında bulunmasına rıza gösterse bile, bu durum gözlemlenerek veri haline getirilmelerine rıza gösterdikleri anlamına gelmez (Zahle, 2017, s. 468-469).

Zahle'nin mekânda bulunma ile bilgiyi kaydetme arasında kurduğu kritik ayrım, incelenen tezlerde genellikle derin bir metodolojik sessizlik ile geçiştirilmektedir. Özellikle araştırmacının sahada bulunmak için halihazırda resmi veya mesleki bir rolü olduğunda, katılımcıların rıza ve mahremiyet hakları bu raporlama boşluğunun ardında görünmez kılınmaktadır. Nitekim T34 kodlu yüksek lisans tezinde araştırmacı; mezarlık politikalarını, morg, taziye ve cenaze yıkama pratiklerini incelediği çalışmada, sahada resmi bir çalışan olmasının avantajını kullanarak "her türlü durumu katılımcı olarak gözleme" imkânı bulduğunu ifade etmiştir. Ancak çalışmada; yas, ölüm ve defin işlemleri gibi insan yaşamının en travmatik, savunmasız ve mahrem anlarına bir görevli sıfatıyla şahit olunurken bu anların akademik bir veriye dönüştürülmesi sürecinde acılı ailelerden onam alınıp alınmadığına dair yöntem bölümünde herhangi bir detaya yer verilmediği görülmektedir. Mevcut mesleki rolün sağladığı doğal erişim imkânının araştırma etiği bağlamında yeterince tartışılmadan sahaya yansıtılması, Zahle'nin de vurguladığı durumsal ve bilgisel mahremiyetin ihlali riskini barındırmakta ve yöntemsel şeffaflık açısından ele alınması gereken önemli bir boşluğa işaret etmektedir.

Bireylerin özel yaşam alanlarının (ev, yurt vb.) veri toplama sahası olarak kullanıldığı araştırmalar, mahremiyet ihlali riskinin ve yöntemsel raporlama boşluklarının en belirgin şekilde ortaya çıktığı bir diğer sorun alanıdır. Örneğin, uluslararası lise öğrencilerinin uyum süreçlerini inceleyen T19 kodlu yüksek lisans çalışmada yer alan, "[a]raştırmacı...2 sene katılımcılarla aynı yerde yaşamış olup onları gözleme imkânına sahip olmuştur" ifadesinden, araştırmacının katılımcıların gündelik yaşamlarını sürdürdükleri yurt ortamını doğal bir gözlem sahası olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Çalışmada, mülakatlar öncesinde katılımcılara gerekli bilgilendirmelerin yapıldığı detaylı biçimde raporlanmış olsa da 15-18 yaş aralığında olan, ailelerinden uzakta ve yabancı bir ülkede bulunan bu kırılgan grubun, kendi özel yaşam alanlarındaki uzun süreli gözlem sürecine dair bilgilendirildiklerine veya yasal vasilerinden onam alındığına ilişkin yöntemsel bir detaya yer verilmediği görülmektedir. Gündelik yaşamı aynı mekânda paylaşmanın getirdiği fiziksel yakınlığın araştırma etiği bağlamında yeterince sorunsallaştırılmaması, durumsal mahremiyetin korunması ve kırılgan gruplarla çalışmanın

gerektirdiği etik sorumluluklar açısından metodolojik şeffaflığı zedeleyen kritik bir eksiklik olarak öne çıkmaktadır.

Mahremiyet ihlali eleştirisini daha incelikli bir analize tabi tutan yaklaşımlar da mevcuttur. Örneğin, gizli gözlem yöntemlerine yönelik eleştirileriyle tanınan Edward Shils, kamusal ve özel alanlar arasında net bir ayırım yaparak bir parlamento salonu gibi kamusal ortamlardaki gözlemin etik açıdan farklı olduğunu belirtir (Shils, 1980, s. 435). Benzer bir bakış açısıyla Roger Homan, dua etmek gibi belirli türden gösterişli kamusal davranışların incelendiği durumlarda, katılımcıların mahremiyetinin, onların bir araştırmadan habersiz olmalarıyla daha iyi korunabileceğini savunur. Çünkü ona göre bu durum, bireyleri bir araştırmacı olarak kendisiyle etkileşim kurma zorunluluğundan kurtarmaktadır (akt. Bulmer, 1980, s. 61-62).

Gizli katılımcı gözlem yönteminin değerlendirilmesinde salt etik kaygılardan ziyade, elde edilen verinin kalitesini ve araştırmanın bilimsel önemini önceliklendiren güçlü bir karşı argüman da bulunmaktadır (Calvey, 2008; Wells, 2004). Bu bakış açısının merkezinde, gizli gözlemin, metodoloji alanyazınında Hawthorne etkisi⁵ olarak da bilinen ve açık gözlemin doğasında bulunan tepkisellik problemini bertaraf ederek daha geçerli veriler üretebileceği iddiası yer alır. Nitekim bazı tezlerde araştırmacıların doğallık bozulmasın kaygısı da bu metodolojik gerekçeyle örtüşmektedir. Ancak bu metodolojik gerekçe dahi, yöntemin meşruiyetine yönelik temel bir eleştiriyi ortadan kaldırmaz: çifte standart. Eleştirmenlere göre, bu yöntemi savunan akademisyenler, aynı yöntemin kendi özel veya mesleki alanlarına karşı kullanılmasına ilk itiraz edenler olacaktır. Dolayısıyla bu durum, nesnel gözlem adına kimin mahremiyetinin ihlal edilebileceğine kimin karar vereceği gibi temel bir bilgi sosyolojisi sorununu gündeme getirir (Bulmer, 1980, s. 63-64). Bu çifte standart, yalnızca araştırmacıyı ve yöntemi değil, temsil ettiği bilimsel disiplinin kamu nezdindeki güvenilirliğini de temelden sarsma potansiyeli taşır.

Aldatma ve Zarar Riski

Gizli gözleme yönelik temel etik eleştiri, yöntemin doğasında bulunan aldatma unsuruna odaklanır (Bulmer, 1982; Herrera, 1999; Homan, 1991). Bu aldatma, araştırmacının kimliğini ve amacını kasıtlı olarak gizlediği pasif bir ihmal olarak tanımlanır (Van Deventer, 2009, s. 51) ve katılımcının mahremiyet hakkını temelden ihlal ettiği için birçok araştırmacı tarafından hiçbir koşulda kabul edilemez görülür (Bulmer, 1982, s. 3; Elms, 1994, s. 122). Özellikle araştırmacının "zaten içeriden biri" olduğu durumlarda, bu aldatma hali daha karmaşık bir ihanet riskine dönüşür. Zira katılımcılar araştırmacıyı bir akademisyen olarak değil, kendi sosyal çevrelerinin doğal bir mensubu olarak görmektedir.

Joan Cassell'e göre aldatmaya dayalı araştırma, yalnızca ahlaki bir zafiyet barındırmakla kalmaz, aynı zamanda metodolojik açıdan da güvenilmezdir. Çünkü aldatma yöntemini kullanan araştırmacılar, araştırma etkileşiminin doğal seyrini bozan tekniklere başvurmak zorunda kalırlar (Cassell, 1982, s. 18-19). Dahası, Donald P. Warwick gibi yazarlar, sosyal araştırmalarda aldatma ve manipülasyonun yaygınlaşmasının, nihayetinde "kinikler, yalancılar ve manipülatörlerden oluşan bir toplum" yaratma riski taşıdığına dair ciddi bir uyarıda bulunur (Warwick, 1973b, s. 38). Bu endişeleri daha sistematik bir biçimde özetleyen Homan, aldatmanın yalnızca güvene ihanet etmekle kalmayıp, aynı zamanda sürekli bir aldatma halinin getirdiği gerilimle araştırmacının kendisine de zarar verdiğini, bir davranış biçimine dönüşerek karakterini etkilediğini ve nihayetinde tüm araştırma

⁵ Hawthorne etkisi, bireylerin veya grupların, bir araştırmanın parçası olduklarını ve gözlemlendiklerini bildikleri için normal davranışlarını değiştirme eğilimini ifade eder (bk. Marzano, 2018; van Amstel, 2013; Van Deventer, 2009).

disiplininin itibarını zedelediğini öne sürer (Homan, 1991). Bu eleştiriler, sosyal bilimcinin rolünü de sorgulamaya açar. Eğer amaç bir sahtekarlığı ifşa etmekse, bu faaliyetin sosyal bilimci kimliğinden feragat edilerek casusluk veya araştırmacı gazetecilik gibi farklı etik çerçevelere tabi olması gerektiği savunulur (Cassell, 1982, s. 19).

Daha nüanslı bir karşı argüman, aldatmayı yalnızca gizli gözleme özgü bir sorun olarak görmenin hatalı olduğunu savunur. Bu görüşe göre, araştırmacının dostane bir tavır sergilemesi veya katılımcıyla yakınlık kurması gibi açık gözlemdeki sıradan etkileşimler dahi bir tür manipülasyon olarak yorumlanabilir (van Amstel, 2013, s. 23). Bu bakış açısı, aldatmayı gizli metoda özgü bir sorundan çıkarıp, tüm saha çalışmalarını kapsayan genel bir etik probleme dönüştürür (Duncombe & Jessop, 2002, s. 114). Bu zemin, Spicker gibi akademisyenlerin savunduğu önemli bir ayrıma kapı aralar. Buna göre etik itirazlar doğrudan gizli gözlem yöntemine değil, aldatma olgusunun kendisine yöneliktir ve bu iki kavram birbirinden ayrı değerlendirilmelidir (Spicker, 2011, s. 119). Bu ayrım, aldatmanın meşru olabileceği durumların tartışılmasını sağlar (Homan & Bulmer, 1982). En yaygın meşrulaştırma gerekçesi, organize suç örgütleri veya kapalı elit gruplar gibi başka türlü incelenmesi mümkün olmayan topluluklara erişim için gizli yöntemlerin gerekli olduğu argümanıdır (Lauder, 2003, s. 186). Ancak bu zorunluluk iddiası da tartışmasız değildir. Nitekim bazı araştırmacılar, yeterli zaman ve sabır göstererek bu tür gruplara açık yöntemlerle de erişmeyi başarmıştır (bk. Barker, 1984; Chambliss, 1975; Klockars, 1974). Hatta Cassell, mafya gibi gruplarla çalışırken dürüstlüğü yalnızca en iyi değil, aynı zamanda en güvenli politika olabileceğini öne sürerek bu gerekçeye meydan okur (Cassell, 1982, s. 19).

Gizli gözlemin aldatma unsuru nedeniyle taşıdığı potansiyel zararlara ilişkin endişeler de geçerliliğini korumaktadır. Araştırmacıların, katılımcıları potansiyel zararlardan koruma yönünde birincil bir etik sorumluluğu vardır (Del Balso & Alan D., 1997, s. 223). Bu potansiyel zarar riski, özellikle travmatik veya hassas sosyal grupların incelendiği çalışmalarda araştırmacının kimliğini gizlemesiyle veya dışarıdan gözlem yapmasıyla daha da belirginleşmektedir. Örneğin, Kafkas göçmenlerinin sosyo-psikolojik travmalarını ve kimlik krizlerini inceleyen T35 kodlu doktora tezinde araştırmacı, göçmenlerin yaşadıkları "sosyo-psikolojik travmaların", "aidiyet ve kimliklenme problemleri"nin ve "asimilasyon tehlikesine karşı gösterdikleri reaksiyonlar"ın tespitinde dışarıdan ve katılarak gözlem yöntemini kullandığını belirtmiştir. Bireylerin en kırılgan, travmatik ve savunmasız anlarının (kimlik krizi, asimilasyon korkusu vb.) onlara araştırma nesnesi oldukları bildirilmeden gözlemlenip akademik bir metne dönüştürülmesi, Bulmer'ın işaret ettiği o öngörülemeyen zarar riskinin sahadaki somut bir yansımasıdır. Bulmer, araştırmacıların "araştırmamızın herhangi birine zarar verdiği tek bir örnek bilmiyoruz, ancak yardım ettiğimiz onlarca kişiyi biliyoruz" gibi savunularla kendilerini aklamalarının safça bir yaklaşım olduğunu ileri sürer. Ona göre bu savunma geçersizdir, çünkü araştırmacı, çalışmasının yayımlandıktan sonra yol açabileceği öngörülemeyen etkileri asla tam olarak kontrol edemez (Bulmer, 1980, s. 63).

Doğal toplumsal ilişkilerin ve içeriden olmanın sağladığı fiziksel/duygusal yakınlığın, etik bir süzgeçten geçirilmeden doğrudan bir gözlem avantajı olarak kullanılması da benzer bir zarar riski barındırmaktadır. Örneğin, Almanya'da yaşayan boşanmış Türk kadınlarının deneyimlerine odaklanan T23 kodlu doktora çalışmasında araştırmacı, "beş yıl araştırma yapılan alanda yaşamış ve genel olarak Türklerle özelde ise Türk kadınlarla birlikte olduğu için hem kendi öz kültürlerinin günlük hayatlarına yansımaları, hem de içinde bulundukları yabancı ortamın kültürüyle etkileşimlerini gözlemleme imkânı bulmuştur. Bunu özellikle de aile yaşamlarında, evliliklerinde ve boşanma süreçlerinde irdelemeye çalışmıştır." Boşanma ve aile içi krizler gibi bireylerin psikolojik olarak daha kırılgan olabildikleri süreçlerin gündelik arkadaşlık veya komşuluk ilişkileri zemininde gözlemlenmesi, üzerinde dikkatle durulması gereken etik boyutlara sahiptir. Araştırmacının yöntem

kısımında, kadınların bu hassas dönemde destek gördükleri arkadaş veya komşularının aynı zamanda onları gözlemleyen bir araştırmacı olduğunu bilip bilmediklerine dair bir açıklama bulunmamaktadır. Yöntemsel şeffaflıktaki bu eksiklik, durumun katılımcılar tarafından sonradan fark edilmesi halinde, onlarda istenmeyen bir güven zedelenmesine veya duygusal incinmeye yol açma riski taşımaktadır. Araştırmacı kimliğinin ve onam süreçlerinin şeffaflığına dair bu tür yöntemsel boşluklar, yalnızca metodolojik ilkeler açısından değil, incelenen topluluğun bilimsel araştırmalara duyduğu genel güvenin korunması adına da ele alınması gereken önemli bir husustur.

Bu tür araştırmalar doğrudan bilimsel topluluğun kendisine de zarar verebilir. Aldatıcı yöntemler, araştırmacıların gelecekte aynı topluluğa erişim sağlama kapasitesini tehlikeye atarak sonraki çalışmaları imkânsız hale getirebilir (Homan, 1991; Lauder, 2003). Ancak, potansiyel zararlarına karşın, araştırmanın getireceği faydaların gizli gözlemdeki aldatmayı etik olarak haklı çıkarabileceğini savunan güçlü bir görüş de mevcuttur (Lauder, 2003; Mulhall, 2003). Örneğin Warwick'e göre, aldatma içeren bir araştırma, toplum için somut faydalar sağlıyorsa etik olarak savunulabilir (Warwick, 1973a, s. 200). Benzer şekilde Lauder, ırkçılığın sosyal sonuçlarının analiz edildiği bir çalışmada, katılımcılar üzerindeki potansiyel zararın, toplumun ırkçılıkla daha etkin mücadele etmesine yardımcı olacak verilerin önemi karşısında meşru görülebileceğini öne sürmektedir (Lauder, 2003, s. 195). Fakat bu istisnai "kamu yararı" meşruiyeti, boşanma, kimlik krizi veya yas gibi bireysel hassasiyetlerin yoğun olduğu mahrem süreçlerin incelenmesinde yöntemsel bir esneklik gerekçesi olarak değerlendirilmemelidir. Aksine bu yaklaşım; ancak şiddet, istismar veya ırkçılık gibi kamu yararının bireysel mahremiyetten açıkça üstün geldiği nadir durumlarda, son çare olarak başvurulabilecek istisnai bir yöntem olarak görülmelidir.

Sonuç

Türkiye'de din sosyolojisi alanında yürütülen saha çalışmalarının katılımcı gözlem pratiklerine odaklanan bu inceleme, ampirik veriler ve teorik tartışmalar ışığında iki temel yapısal sorunu belirginleştirmiştir: (1) Araştırmacıların "doğal gözlemci" veya "içeridenlik" konumunu, metodolojik prosedürlerden muafiyet sağlayan bir imtiyaz alanı olarak algılaması ve (2) Mülakat süreçlerinde gösterilen etik hassasiyetin gözlem süreçlerinde terk edilmesiyle ortaya çıkan etik ayrışma.

Katılımcı gözlem metodolojisinin saha pratiklerindeki inşası, araştırmacıyı açık ve gizli yaklaşımlar arasında konumlanan köklü bir etik ve epistemolojik ikilem ile karşı karşıya bırakmaktadır. Bu çalışma, söz konusu seçimin teknik bir tercih olmanın ötesinde; araştırmanın meşruiyetini, elde edilen bilginin niteliğini ve taraflar arasındaki güven ilişkisini kökten şekillendiren etik bir karar olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, incelenen lisansüstü tezlerdeki yaygın eğilimin aksine, dini gruplar gibi hassasiyet ve güvenin merkezi olduğu bağlamlarda şeffaflığa dayalı açık gözlemin temel ilke olarak benimsenmesi önem arz etmektedir.

Açık gözlem stratejisinin teorik ve pratik meşruiyeti, etik bir zorunluluk olan bilgilendirilmiş onam ilkesine ve araştırma sahasının doğal yapısına duyulan saygıya dayanmaktadır. Özellikle dini cemaatler, yeni dini hareketler ve hassas konumdaki azınlık grupları gibi mahremiyetin, inancın ve grup içi güvenin hayati olduğu sosyal alanlarda, araştırmacının kimliğini ve amacını en başından bildirmesi hayati önem taşır. Bu şeffaflık, araştırmacıyı bir "casus" veya "sadece cemaat üyesi" konumundan çıkarıp, güvene dayalı ilişkiler kuran profesyonel bir "öğrenen" konumuna getirir. "Doğallık bozulması" kaygısıyla başvurulmuş gizlilik, kısa vadede veri akışını kolaylaştırır da uzun vadede araştırmacının öz-düşünsel yetisini sınırlandırmakta ve elde edilen veriyi analitik bir bulgudan ziyade öznel bir deneyime indirgeme riski taşımaktadır.

Açık gözlem rolünün normatif bir ilke olarak benimsenmesi, saha gerçekliğinin akışkanlığını ve sosyal etkileşimlerin barındırdığı metodolojik karmaşıklığı bütünüyle ortadan kaldırmamaktadır. Zira açık rolü benimsemek dahi etik sorunları tamamen ortadan kaldırmaz. Araştırmacı, açık bir rol benimsese dahi, sahadaki herkesin (örneğin, büyük bir camideki Cuma namazına veya bir kilisedeki Pazar ayinine katılan yüzlerce kişinin her birinin) onun araştırmacı kimliğinden haberdar olması pratikte imkânsızdır. Bu durum, etik meselenin basit bir açık/gizli ikileminden ziyade, araştırmacının sürekli olarak "Dikkat! Bir araştırma çalışmasının parçası olarak gözlemleniyorsunuz" (Lipson, 1994, s. 346) diye duyurmasının pratik olmadığı, akışkan bir gerçekliğe işaret eder. Fakat bu akışkanlık, kasıtlı ve planlı bir aldatma eylemi olan gizli gözlemi meşrulaştırmaz, yalnızca etik sorumluluğun anlık ve sürekli bir müzakere gerektirdiğini gösterir.

Kasıtlı aldatmaya dayalı gizli gözlem stratejisinin metodolojik meşruiyeti, ancak ağır bir ispat yükümlülüğünün titizlikle yerine getirildiği son derece istisnai durumlarda tartışmaya açılabilir. Bu istisnaların başında, araştırılan grubun topluma yönelik ciddi bir tehdit oluşturması ve elde edilecek bilginin kamu yararına açıkça hizmet etmesi gelir. Ancak bu istisnai gerekçeler dahi, bu yola başvurma kararını araştırmacının keyfiyetine bırakmaz. Aksine, çok katmanlı bir meşrulaştırma sürecini zorunlu kılar. Öncelikle, bir metodolojik gereklilik olarak araştırmacının, gizli yöntemden başka bir seçenek olmadığını, yani açık yöntemlerin denenip başarısız olduğunu kanıtlaması beklenir. İkinci olarak, yukarıda bahsedilen maliyet-fayda analizini titizlikle ortaya koyması ve bu analizi etik kurullar gibi bağımsız denetim mekanizmalarına onaylatması gerekir. Son olarak, araştırmacının, mümkün olan en kısa sürede kimliğini açıklama ve aldatma durumunu sonlandırma ahlaki yükümlülüğünü taşıması beklenir. Gizli gözlem, sıradan bir metodolojik alternatif olmanın ötesinde ancak mutlak bir zorunluluk halinde ve beraberinde getirdiği ahlaki yükümlülüklerin bilinciyle uygulanabilecek istisnai bir yöntemdir. Dolayısıyla bu yaklaşımın meşruiyeti, araştırmacının kimliğini mümkün olan ilk fırsatta açıklaması ilkesine bağlıdır.

Sonuç olarak, dini çalışmalar sahasında katılımcı gözlem yürüten bir araştırmacı için etik pusula, daima şeffaflığı ve dürüstlüğü göstermelidir. Açık gözlem, sadece etik açıdan üstün olduğu için değil, aynı zamanda güvene dayalı bir ilişki kurarak daha derinlikli ve geçerli verilere ulaşma potansiyeli taşıdığı için de birincil yöntem olarak öne çıkmaktadır. Gizli gözlem ise metodolojik bir alternatif olarak görülmemelidir. Aksine bu gözlem türü, kamu yararının bireysel mahremiyet hakkından bariz bir şekilde üstün geldiği, toplumsal güvenliği tehdit eden, yasa dışı faaliyetler yürüten, üyelerini istismar eden veya şiddeti dini bir söylemle meşrulaştıran ve başka hiçbir yolla erişilemeyen dini grupların incelenmesi gibi son derece nadir durumlarda başvurulabilecek ağır sorumluluklar getiren istisnai bir yöntemdir. Dolayısıyla, gizli gözlemin meşruiyeti, genel bir yasaklama yerine her bir vakanın kendi özel koşulları içinde değerlendirilmesini gerektirir. Bu meşruiyet ise ancak titiz, çok yönlü ve denetlenebilir bir gerekçelendirme ile sağlanabilir.

Kaynakça

- Alperen, A. (2008). Türk Din Sosyolojisinde Yaşanan Yapısal Güçlükler. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8(2), 81-98.
- Barker, E. (1984). *The Making of a Moonie: Choice or Brainwashing?* Blackwell Pub.
- Bell, C. (1969). A Note on Participant Observation. *Sociology*, 3(3), 417-418.
<https://doi.org/10.1177/003803856900300309>
- Benson, K. (2014). Private Space, Public Forum: A Netnographic Exploration of Muslim American Women, Access, and Agency in "Islamic" Cyberspace. İçinde G. M. Dysert & R. R. Ruether (Ed.), *Feminism and Religion in the 21st Century* (ss. 101-111). Routledge.
- Bowen, J. R. (1993). *Muslims through discourse*. Princeton University Press.
- Bryman, A. (1989). *Research Methods and Organization Studies*. Routledge.
- Bryman, A. (2012). *Social Research Methods*. Oxford University Press.
- BSA. (2017). *Statement of Ethical Practice*.
https://www.britisoc.co.uk/media/24310/bsa_statement_of_ethical_practice.pdf
- Bulmer, M. (1980). Comment on "The Ethics of Covert Methods". *The British Journal of Sociology*, 31(1), 59-65.
- Bulmer, M. (1982). When is disguise justified? Alternatives to covert participant observation. *Qualitative Sociology*, 5, 251-264. <https://doi.org/10.1007/BF00986753>
- Calvey, D. (2008). The Art and Politics of Covert Research: Doing 'Situating Ethics' in the Field. *Sociology*, 42(5), 905-918. <https://doi.org/10.1177/0038038508094569>
- Cassell, J. (1982). Harms, Benefits, Wrongs, and Rights in Fieldwork. İçinde J. E. Sieber (Ed.), *The Ethics of Social Research: Fieldwork, Regulation, and Publication* (ss. 7-31). Springer-Verlag Berlin and Heidelberg GmbH & Co. K.
- Chambliss, W. (1975). On the paucity of original research on organized crime: A footnote to Galliher and Cain. *The American Sociologist*, 10(1), 36-39.
- Creswell, J. W. (2013). *Qualitative Inquiry and Research Design: Choosing Among Five Approaches* (3. bs). Sage Publications.
- Çakmak, F. (2019). Türkiye'de Din Sosyolojisi Alanında Üretilen Doktora Tezlerinde Öne Çıkan Konuların "Akademik İlgi ve Yönelimler" Bağlamında Değerlendirilmesi. *Comparative Religious Studies*, 14(3), 251-280.
- Çapcıoğlu, İ. (2009). Türkiye'de Din Sosyolojisi: Tarihsel Arkaplan ve Yeni Gelişmeler. *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi*, (1), 219-233.
- Çiftçi, A. (2004). *Anlayıcı Yaklaşım ve Din Sosyolojisi için Uzanımları: Empirik Bir Deneme*. Kitâbiyât.
- Del Balso, M., & Lewis, A. D. (1997). *A Guide To Social Research*. ITP Nelson.
- Dereli, M. D. (2022). Din Sosyolojisi Araştırmalarında Dijital Yöntem ve Teknikler: Bir Çerçeve Denemesi. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11(22), 446-485.
- Duncombe, J., & Jessop, J. (2002). "Doing rapport" and ethics of "faking friendship". İçinde M. Mauthner, M. Birch, J. Jessop, & T. Miller (Ed.), *Ethics in qualitative research* (ss. 107-122). Sage Publications.
- Ebner, J. (2021). *Going Dark: The Secret Social Lives of Extremists*. Bloomsbury Publishing.
- Elms, A. C. (1994). Keeping Deception Honest: Justifying Conditions for Social Scientific Research Strategies. İçinde E. Erwin, S. Gendin, & L. Kleiman (Ed.), *Ethical Issues in Scientific Research an Anthology* (ss. 121-140). Garland Publishing.

Din Sosyolojisinde Katılımcı Gözlem: Türkiye Örneği ve Normatif Bir Çerçeve Önerisi

- Emerson, R. M., Fretz, R. I., & Shaw, L. L. (2011). *Writing Ethnographic Fieldnotes* (2. bs). University Of Chicago Press.
- Erdiç, Ş. (2017). Türk Din Sosyolojisinin Temel Sorunları: Lisansüstü Tezler Bağlamında Eleştirel Bir Yaklaşım- Cumhuriyet Üniversitesi Örneği-. *İslami İlimler Dergisi*, 12(1), 183-203.
- Faden, R. R., & Beauchamp, T. L. (1986). *A History and Theory of Informed Consent*. Oxford University Press.
- Gold, R. L. (1958). Roles in sociological field observations. *Social Forces*, 36(3), 217-223.
- Göle, N. (2019). *Modern Mahrem: Medeniyet ve Örtünme*. Metis Yayınları.
- Guest, M. (2002). 'Alternative' worship: Challenging the boundaries of the Christian faith. İçinde E. Arweck & M. D. Stringer (Ed.), *Theorizing Faith: The insider/outsider problem in the study of religion* (ss. 35-56). Bloomsbury Academic.
- Hammersley, M., & Atkinson, P. (2007). *Ethnography: Principles in Practice* (3. bs). Routledge.
- Hammersley, M., & Traianou, A. (2012). *Ethics in Qualitative Research: Controversies and Contexts*. SAGE Publications Ltd.
- Harvey, G. (2011). Field Research: Participant Observation. İçinde M. Stausberg & S. Engler (Ed.), *The Routledge Handbook of Research Methods in the Study of Religion* (ss. 217-244). Routledge.
- Herrera, C. D. (1999). Two arguments for 'covert methods' in social research. *The British Journal of Sociology*, 50(2), 331-343.
- <https://doi.org/10.1111/j.1468-4446.1999.00331.x>
- Homan, R. (1980). The Ethics of Covert Methods. *The British Journal of Sociology*, 31, 46-59.
- Homan, R. (1991). *The Ethics of Social Research*. Longman.
- Homan, R., & Bulmer, M. (1982). On the Merits of Covert Methods: A Dialogue. İçinde M. Bulmer (Ed.), *Social Research Ethics: An Examination of the Merits of Covert Participant Observation* (ss. 105-121). Holmes and Meier.
- Junker, B. H. (1960). *Field Work: An Introduction to the Social Sciences*. University of Chicago Press.
- Klockars, C. B. (1974). *The professional fence*. Free Press.
- Lauder, M. A. (2003). Covert Participant Observation of a Deviant Community: Justifying the Use of Deception. *Journal of Contemporary Religion*, 18(2), 185-196.
- <https://doi.org/10.1080/1353790032000067518>
- Li, J. (2008). Ethical Challenges in Participant Observation: A Reflection on Ethnographic Fieldwork. *The Qualitative Report*, 13(1), 100-115. <https://doi.org/10.46743/2160-3715/2008.1608>
- Lindlof, R. T., & Taylor, B. C. (2002). *Qualitative Communication Research Methods* (2. bs). Sage Publications.
- Lipson, J. G. (1994). Ethical issues in ethnography. İçinde J. M. Morse (Ed.), *Critical Issues in Qualitative Research Methods* (ss. 333-355). Sage Publications.
- Lofland, J., Snow, D. A., Anderson, L., & Lofland, L. H. (2005). *Analyzing Social Settings: A Guide to Qualitative Observation and Analysis* (4. bs). Wadsworth Publishing.
- Luhrmann, T. M. (2012). *When God Talks Back: Understanding the American Evangelical Relationship with God*. Vintage.
- Mahmood, S. (2011). *Politics of Piety: The Islamic Revival and the Feminist Subject*. Princeton University Press.
- Malinowski, B. (2014). *Argonauts of the Western Pacific*. Routledge.
- Marzano, M. (2018). The Ethics of Covert Ethnographic Research. İçinde C. I. Macleod, J. Marx, P. Mnyaka, & G. J. Trehan (Ed.), *The Palgrave Handbook of Ethics in Critical Research* (ss. 399-413). Palgrave Macmillan.

- Marzano, M. (2022). Covert Research Ethics. İçinde R. Iphofen & D. O'Mathuna (Ed.), *Ethical Issues in Covert, Security and Surveillance Research* (ss. 41-53). Emerald Publishing.
- McCurdy, P., & Uldam, J. (2014). Connecting Participant Observation Positions: Toward a Reflexive Framework for Studying Social Movements. *Field Methods*, 26(1), 40-55. <https://doi.org/10.1177/1525822X13500448>
- Mulhall, A. (2003). In the field: Notes on observation in qualitative research. *Journal of Advanced Nursing*, 47(3), 306-313. <https://doi.org/10.1046/j.1365-2648.2003.02514.x>
- Okun, S., & Nimrod, G. (2017). Online ultra-orthodox religious communities as a third space: A netnographic study. *International Journal of Communication*, 11, 2825-2841.
- Okutan, B. B. (2019). Din Sosyolojisi Çalışmalarında Göstergebilimin İmkânı. *Muhafazakar Düşünce Dergisi*, 15(56), 211-234.
- Okutan, B. B. (2020). Din Sosyolojisinin Yöntemsel İncelikleri: Bir Şematikleştirme Çabası. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 24(2), 911-931.
- Pearson, G. (2009). The researcher as hooligan: Where 'participant' observation means breaking the law. *International Journal of Social Research Methodology*, 12(3), 243-255. <https://doi.org/10.1080/13645570701804250>
- Plows, A. (2002). *Practice and praxis: The "what, how and why" of the UK environmental direct action movement in the 1990s*. University of Wales.
- Podschuweit, N. (2021). How ethical challenges of covert observations can be met in practice. *Research Ethics*, 17(3), 309-327. <https://doi.org/10.1177/17470161211008218>
- Punch, M. (1986). *The Politics and Ethics of Fieldwork*. Sage Publications.
- Secor, A. J. (2002). The Veil and Urban Space in Istanbul: Women's dress, mobility and Islamic knowledge. *Gender, Place & Culture*, 9(1), 5-22. <https://doi.org/10.1080/09663690120115010>
- Shils, E. (1980). *The Calling of Sociology and Other Essays on the Pursuit of Learning*. The University of Chicago Press.
- Spicker, P. (2011). Ethical Covert Research. *Sociology*, 45(1), 118-133.
- Strudwick, R. (2019). Tensions in ethnographic observation: Overt or covert? *Journal of Organizational Ethnography*, 8(2), 185-195.
- Şahin, M. C. (2016). Türkiye'de Din Sosyolojisi Disiplini Üzerine Bazı Değerlendirmeler. *Journal of Islamic Research*, 27(2), 148-163.
- Taş, K. (2010). Din Sosyolojisinin Araştırma Alanından ve Bilimler Tasnifindeki Yerinden Kaynaklanan Sorunları. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2(25), 1-14.
- Taştan, A. (2018). İlahiyat Fakülteleri Felsefe ve Din Bilimleri Bölümlerinde Lisansüstü Tez Çalışmaları ve Bazı Yöntembilimsel Sorunlar. *Bilimname*, 35(1), 303-318.
- Tedlock, B. (1991). From Participant Observation to the Observation of Participation: The Emergence of Narrative Ethnography. *Journal of Anthropological Research*, 47(1), 69-94. <https://doi.org/10.1086/jar.47.1.3630581>
- Uldam, J., & McCurdy, P. (2013). Studying Social Movements: Challenges and Opportunities for Participant Observation. *Sociology Compass*, 7(11), 941-951. <https://doi.org/10.1111/soc4.12081>
- van Amstel, H. R. (2013). The ethics and arguments surrounding covert research. *Social Cosmos*, 4(1), 21-26.

Din Sosyolojisinde Katılımcı Gözlem: Türkiye Örneği ve Normatif Bir Çerçeve Önerisi

- Van Deventer, J. P. (2009). Ethical considerations during human centred overt and covert research. *Quality & Quantity*, 43, 45-57. <https://doi.org/10.1007/s11135-006-9069-8>
- Van Maanen, J., & Kolb, D. M. (1982). The professional apprentice: Observations on fieldwork roles in two organizational settings. *Research in the Sociology of Organizations*, 4, 1-33.
- Warwick, D. P. (1973a). Survey Research and Participant Observation: A Benefit-Cost Analysis. İçinde D. P. Warwick & S. Osherson (Ed.), *Comparative Research Methods* (ss. 189-203). Prentice-Hall.
- Warwick, D. P. (1973b). Tearoom Trade: Means & Ends in Social Research. *The Hastings Center Studies*, 1(1), 27-38.
- Wells, H. M. (2004). Is there a place for covert research methods in criminology? A different approach. *Graduate Journal of Social Science*, 1(1), 1-19.
- Yalçı, A. (2025). Türkiye'de Din Sosyolojisi Alanında 2018-2025 Yılları Arasında Yazılan Doktora Tezlerinin Konu ve Yöntem Eğilimleri. *Turkish Studies - Religion*, 20(4).
- Yılmaz, S. (2017). Din Sosyolojisi Çalışmalarında Alan Araştırması Yapmanın Zorlukları. *Journal of History, Culture & Art Research*, 6(3), 1-31.
- Zahle, J. (2017). Privacy, informed consent, and participant observation. *Perspectives on Science*, 25(4), 465-487.